

Cement og politik

GUNNAR LARSEN SOM MINISTER 1940-1943

AF

JOACHIM LUND

The rich, in particular, are necessarily interested to support that order of things, which can alone secure them in the possession of their own advantages.

Adam Smith, *Wealth of Nations* (1776)

F.L. Smidth & Co.'s leder, Gunnar Larsen, var 38 år gammel og dermed en af de hidtil yngste ministre i danmarkshistorien, da han den 8. juli 1940 blev udnævnt til minister for offentlige arbejder. Få år senere var han en af landets mest udskældte og forhadte offentlige skikkelser. Eftertiden har bedømt ham som i bedste fald en lidt naiv yngre forretningsmand, der savnede de taktiske forudsætninger for at føre Christiansborg-politik, og i værste fald en iskold, opportunistisk erhvervsleder, der søgte magtens tinder for udelukkende at varetage personlige, økonomiske interesser. Sikker er det, at Gunnar Larsen, der blev både direktør og minister, fik flettet sin skæbne sammen med samarbejdspolitikken i en grad, der tåler sammenligning med den, der blev udenrigs- og statsminister Erik Scavenius til del. Gunnar Larsen symboliserer samtidig det tætte forhold mellem stat og erhvervsliv, der tegner det 20. århundredes første halvdel i Danmark. Det følgende skal ses som et forsøg på at kaste lys over centrale aspekter af Gunnar Larsens hidtil uafklarede rolle i besættelsestidens politisk-økonomiske historie, nemlig årsagerne til hans udnævnelse og den rolle, han kom til at spille som minister for offentlige arbejder med sin særlige baggrund i toppen af dansk erhvervsliv. Med sin energiske indsats i de dansk-tyske samarbejdsprojekter kunne han snart identificeres med udenrigsminister Erik Scavenius' aktivistiske kollaboration, hvad der blev en hovedårsag til hans lave anseelse blandt regeringsmedlemmer og i offentligheden.

Det problematiske og slørede forhold mellem hans virksomhedsøkonomiske interesser og hans virke som minister komplicerede sagerne yderligere. Disse problemer skulle blive årsagen til det frie fald, hans omdømme kom ud i, efterhånden som modstandssynspunktet blev retningsgivende for den offentlige mening. I en tidligere artikel har jeg undersøgt en løs gruppering af danske ingeniører og virksomhedsledere, som var påvirket af mellemkrigstidens teknokratiske strømninger og autoritær, nationalkonservativ ideologi.¹ Gunnar Larsen repræsenterer en anden generation og et andet synspunkt, nemlig den opfattelse, at erhvervslivet – uanset sine egne autoritære ledelsesformer – i højere grad end tidligere var nødt til at acceptere det omgivende samfunds parlamentariske demokrati som styreform og politisk kultur.

Som leder af F.L. Smidth-koncernen personificerer Gunnar Larsen bedre end nogen den sammenfletning af økonomisk og politisk magt, der fandt sted i Danmark i det 20. århundredes første halvdel. Det er gerne et krisetegn, når landets ledelse indkalder 'sagkundskaben' og giver den del i magten, og 1940 betegner da også et kriseår i enhver henseende.² Ministerudnævnelsen den 8. juli 1940 gjorde med ét slag Gunnar Larsen til en fremtrædende skikkelse i besættelsestidens politiske landskab. Medens Højgaardkredsen og omstændighederne omkring Scavenius' udnævnelse efterhånden er tæt beskrevet,³ har der ikke været enighed om Gunnar Larsens rolle. Var han båret frem af 'det store erhvervsliv' – var han ligefrem Højgaardkredsens kandidat? Eller var han tværtimod regeringens egen opfindelse i forsøget på at tilfredsstille højreoppositionen? Medens Henrik S. Nissen mente at kunne udelukke en direkte forbindelse mellem Gunnar Larsen og Højgaards kreds, var Tage Kaarsted ikke i tvivl om, at Gunnar Larsen var »presset frem« af den samme gruppering.⁴

1 Joachim Lund: »Virksomhedsledelse og den autoritære stat. Knud Højgaard 1878-1968«, *Historisk Tidsskrift* 110/1, 2010, s. 117-65. Jeg vil gerne takke dr.phil. Hans Kirchhoff og lektor, ph.d. Niels Wium Olesen for kritisk gennemlæsning og gode kommentarer til nærværende artikel.

2 I sin analyse af Danmarks nyere historie i *Danmark i verden* har sociologen Lars Bo Kaspersen vist, hvordan »samfundets undtagelsestilstand« kan bruges som beskrivelse af Danmark 1940-45 (begrebet er oprindeligt brugt af Carl Schmitt om en situation, hvor et land er truet på sin eksistens). København: Hans Reitzel 2008, s. 39-45. De teknokratiske indslag i sydeuropæiske regeringer under den nuværende økonomiske krise udgør et aktuelt eksempel på 'sagkundskabens' politiske potentiale.

3 Henrik S. Nissen: *1940. Studier i forhandlingspolitikken og samarbejdspolitikken*, København: Gyldendal 1973, s. 166-261; Viggo Sjøqvist: *Erik Scavenius. En biografi*, København: Gyldendal 1973, bd. 2, s. 71-85; Lund: »Virksomhedsledelse og den autoritære stat«.

4 Nissen 1973, s. 218; Tage Kaarsted: *De danske ministerier 1929-1953*, København: Pensionsforsikringsanstalten 1977, s. 151.

Analysen af Gunnar Larsens udnævnelse og senere indsats som minister og i det dansk-tyske samarbejde under besættelsen skal kaste lys over en væsentlig og omdiskuteret, men indtil nu temmelig konturløs skikkelse i besættelsestidens politisk-økonomiske historie og undersøge sammenhængen mellem erhvervsliv og politik i tiden omkring 1940, da krigen og den økonomiske krise, den skabte, var med til at nedbryde barrieren mellem de to. Hans indsats under regeringsmøderne – hvor han typisk indtog rollen som mægler mellem Scavenius og de øvrige ministre – har i det anlagte perspektiv ingen særskilt betydning og skal kun berøres undtagelsesvis.

Den biografiske indfaldsvinkel er i de senere år blevet et ganske velbesøgt sted i besættelsestidslitteraturen.⁵ Også erhvervslederbiografierne har taget fart de senere år.⁶ Om erhvervslederens politiske ageren – en konkretiseret form for *Politik des Unpolitischen* – er der imidlertid sagt mindre. I Gunnar Larsens tilfælde har protagonisten selv bidraget i form af en udførlig dagbog, der blev ført mellem januar 1941 og september 1943.⁷

5 Siden årtusindeskiftet har historikermiljøet kunnet fremvise en sand flodbølge af biografier over aktører fra besættelsestiden, som en formentlig ukomplet optælling viser: Mogens Rüdiger: *Uden tvivl – Erling Foss 1897-1982* (2000), Per Stig Møller: *Munk* (2000) samt *Mere Munk* (2003), Hans Bonde: *Niels Bukh – en politisk-ideologisk biografi* (2001), Niels Wium Olesen: *Jens Otto Krag – En socialdemokratisk politiker. De unge år 1914-1950* (upubl., 2002), Sven Ove Gade: *Frode Jakobsen – en biografi* (2004) samt *Elefanten – en biografi om Flemming Juncker* (2007), Niels Barfoed: *En kriger – portræt af Ole Lippmann* (2005), Jens Evald: *Frederik Vinding Kruse – en juridisk biografi* (2005), Ditlev Tamm: *Federspiel. En dansk europæer* (2005), Ole Ravn: *Fører uden folk – Frits Clausen og Danmarks National Socialistiske Arbejder Parti* (2007), Knud J.V. Jespersen: *Rytterkongen* (2007), Mikkel Kirkebæk: *Schalburg – en patriotisk landsforræder* (2008), Erik Lund og Jakob Nielsen: *Outze i krig – med skrivemaskinen som våben* (2008), Henning Grelle: *Thorvald Stauning – Demokrati eller kaos* (2008), Jes Fabricius Møller: *Hal Koch* (2009), Morten Møller: *Mogens Fog I-II* (2009) samt *Hvem er Nielsen? En fortælling om kommunisten og modstandslederen Børge Houmann* (2012), Lars Bjarke Christensen: *Peter Knutzen – Jeg frygter ikke Historiens Dom* (2010), Morten Thing: *Sabotøren* (om Børge Thing, 2011) og Hans Kirchhoffs bog om G.F. Duckwitz (under udgivelse). Dertil kommer en længere række kortere biografier og essays. Gads Forlag udsendte således i 2005 sin *Hvem var hvem 1940-1945* som værdig afløser for de efterhånden forældede og stærkt militært eller modstandsfikserede biografier i Politikens Forlags *Besættelsen og Frihedskampen 1940-45* (1979; seneste udgave 1993). En direkte udløber af Gads *Hvem var hvem* blev John T. Lauridsen (red.): *Over stregen – under besættelsen* (Gyldendal 2007), som tog tråden op fra den historiske udforskning af forrædergruppen og gik i dybden med ikke mindre end 35 artikler om østfrontfrivillige, stikkere, ledende nazister, og kulturelle, økonomiske og intellektuelle landssvigere. Senest har John T. Lauridsen videreført samlingen af biografier over *Hitlers mænd i Danmark* (under udgivelse). Dertil Niels Wium Olesen (red.): *Mennesker, politik og besættelse* (1996), Henrik Lundtofte (red.): *Samarbejde og sabotage – seks mænd 1940-45* (2006) og Hans Kirchhoff (red.): *Sådan valgte de – Syv dobbeltportrætter fra besættelsens tid* (2008). I samme periode har et stigende antal biografiske artikler fundet vej til tidsskrifterne.

6 Se min oversigt i Lund, »Virksomhedsledelse og den autoritære stat«.

7 Dagbogen (Gunnar Larsens arkiv, Rigsarkivet) er under udgivelse af John T. Lauridsen og denne artikels forfatter.

»Rigtig klarhed over Gunnar Larsens person er der aldrig skabt«. ⁸ Var han Scavenius' nyttige idiot? En dygtig og selvstændigt agerende mægler i det politiske spil? Eller blot en opportunistisk erhvervsleder på jagt efter konkurrencefordele? Vurderingerne af Gunnar Larsen og hans udfyldelse af rollen som erhvervsleder og minister varierer, ikke blot efter politisk ståsted, men også efter, hvor man i det hele taget placerede sig i efterkrigstidens skarpe modsætning mellem fortalene for henholdsvis samarbejde og modstand.

Regeringskolleger karakteriserede ham som »en misforståelse« i regeringshenseende, men »et ordentligt menneske«, ⁹ eller »personlig redelig, uden lusk og list«; »der er en forbistret mængde sport i manden« og »rent menneskeligt kun godt at sige om ham«. ¹⁰ Nils Foss, hvis far, Erling Foss, besættelsen igennem markerede sin modstand mod Gunnar Larsens samarbejdslinje, karakteriserede ham slet og ret som »en besynderlig mand«, som førte forhandlingspolitik, samtidig med at han bistod den britiske regering med efterretninger. ¹¹ I erhvervslederlitteraturen tegnes ligefrem billedet af en mand, der var »den folkelige syndebug for de politiske beslutninger under anden verdenskrig«. ¹²

Først og fremmest var det Gunnar Larsens dobbeltrolle som erhvervsleder og minister, der gjorde ham sårbar for kritik, og han var da også en flittigt benyttet skydeskive for de danske kommunister, som kunne spille på en udbredt skepsis i befolkningen over for »cementkongens« egentlige ærinde i regeringen samt de hyppige rygtedannelser; kommunisterne var ikke de eneste, der mente, at »rigtig gang i korrupsionen blev der først, når fag- og forretningsfolk kom ind i regeringen«. ¹³

Det kommunistiske *Arbejderbladet* skrev om Gunnar Larsens optagelse i regeringen, at han repræsenterede den engelsk-orienterede kapitalisme, der nu ville lægge roret om med retning mod syd for at redde mest muligt af højfinansens magtstilling i Danmark. ¹⁴ At i hvert fald en del af den danske industri, herunder F.L.Smidth-koncernen,

⁸ Ditlev Tamm: *Retsopgøret under besættelsen* bd. II, København: Jurist- og Økonomforbundets Forlag, 2. udg. 1985, s. 481.

⁹ *Jørgen Jørgensens erindringer*, Kristeligt Dagblads Forlag 1970, s. 56, 58.

¹⁰ K.H. Kofoed: *Erindringer*. Udg. Hans Kirchhoff, Universitetsforlaget i Aarhus 1979, s. 474-77.

¹¹ Nils Foss: *Hvor der handles. Kapitler af mit erhvervsliv*. København: Gyldendal 1977, s. 34.

¹² Eigil Evert: *FLS-klanen*, Børsen Bøger 1991, s. 101.

¹³ Vilhelm Bergstrøm: *En borger i Danmark under krigen. Dagbog 1939-45*. Udg. John T. Lauridsen. København: Gad, 2005; indførsler for 17.6.1941, 5.11.1942 og 5.7.1944.

¹⁴ *Arbejderbladet* 09.7.1940. Citeret efter L. Bindsløv Frederiksen: *Pressen under besættelsen*, Århus 1960, s. 102.

traditionelt var rettet mod det angelsaksiske og globale marked var rigtigt nok, og påpegningsen af markedets og virksomhedsleders grundlæggende opportuniste er for så vidt ikke upræcis. Ligesom det politiske establishment og centraladministrationen skabte kollaborationen med henblik på at redde Danmarks politiske system (og dermed sig selv) gennem krigen, ligesådan gik industrien ind i den økonomiske kollaboration for at slippe helskindet gennem det hele. F.L. Smidth & Co. var ingen undtagelse.

Det billede, der her blev skabt, fik lov at stå nærmest uændret i efterkrigstiden; således Erik Kjersgaard: »Men den dynamiske og ophavsfulde minister for offentlige arbejder Gunnar Larsen, der også var direktør i F.L. Smidth-koncernen, kørte uanfægtet cementkanonerne i stilling og fyrede løs«. ¹⁵ Dommen har ind imellem været hård. Hartvig Frisch skrev, at »Valget af Gunnar Larsen som trafikminister var (...) fra ethvert synspunkt set en alvorlig fejl«, ¹⁶ medens historikere har afvist 'sagkundskabens' værdi i regeringen – »Cementmagnaten Gunnar Larsen fra F.L. Smidth, en moderne entreprenørtype, blev erhvervslivets bud på en ny trafikminister – og skulle hurtigt dementere, at en god forretningsmand også er en god politiker« ¹⁷ – eller de har betonet Gunnar Larsens mæglerrolle på ministerholdet. ¹⁸ Den kommunistiske side derimod antog, at ministeren havde været lidt *for* dygtig: Hans afsæt i erhvervslivet var *gefundenes Fressen* for DKP's ledende skribenter, der i den første efterkrigstid førte offentlig retssag mod Scavenius og hans »cementminister«, og fænomenet blev ligefrem fundet værdigt til optagelse i den statskanoniserede, historiske DDR-litteratur, som slog fast, at »Gunnar Larsen war ein typischer Vertreter des dänischen Monopolkapitals, dessen Regierungstätigkeit ausschließlich vom Profitinteresse diktiert wurde«. ¹⁹ Opfattelsen af Gunnar Larsens handlinger

15 Erik Kjersgaard: *Besættelsen 1940-45* bd. I, *Lysene slukkes*, København: Politikens Forlag 1980, s. 212.

16 Hartvig Frisch (red.): *Danmark besat og befriet* bd. I (v. Hartvig Frisch), København: Fremad 1945, s. 89.

17 Hans Kirchhoff: *Samarbejde og modstand under besættelsen*. Odense Universitetsforlag 2001, s. 71.

18 Eks. Helge Larsens beskrivelse i *Dansk biografisk leksikon*, 3. udg. 1979-84.

19 Hans Kirk og Martin Nielsen: *Processen mod Scavenius*. København: Thaning & Appel, 1946; Vera Köller: *Der deutsche Imperialismus und Dänemark 1933-1945 unter besonderer Berücksichtigung der faschistischen Wirtschaftspolitik*, Diss., Berlin 1966, s. 301. Köller forsøgte at underbygge sin (for)dom empirisk med ordene: »Eine seiner ersten Handlungen als Minister für öffentlichen Arbeiten war der von den Okkupanten geforderte Bau der Autobahn bei Rødby, der zu einem Riesengeschäft für die Zementindustrie wurde' – og tog fejl, idet man aldrig nåede så langt som til at belægge motorvejen med cement; kun enkelte betonbroer blev det til.

som udelukkende dikteret af profitinteresser genfindes hos Ole Brandenburg Jensen, som i ministerens handlingsmønster finder belæg for »notorisk« henholdsvis »rendyrket« kollaboration og finder motivet i beskyttelsen af F.L. Smidth & Co og B&W's interesser over for tysk industris ekspansion i ly af den europæiske 'nyordning'. »Den driftige minister« skal i denne tolkning bevidst have udnyttet statsapparatet i sine forsøg på at »gøre sine personlige interesser til en permanent del af regeringens politik«. ²⁰ Heroverfor står journalisten Søren Ellemoses fremstilling fra samme år, ifølge hvilken Gunnar Larsens »politiske aktiviteter skulle (...) blive en alvorlig hæmsko for både ham selv og for firmaet«. ²¹ De to tolkninger kan ikke være lige plausible.

Foreløbig kan vi konstatere, at alt blev gjort fra F.L. Smidth-ledelsens side for at holde virksomheden gående. Dette indebar en uforbeholden udnyttelse af de muligheder, der lå i situationen. Da Revisionsudvalget for Tyske Betalinger gjorde status efter krigen, nåede man det resultat, at hovedselskabet F.L. Smidth & Co. under besættelsen havde haft en omsætning med Tyskland på mere end 11 mio. kr. Heraf krævede udvalget de 600.000 kr. tilbagebetalt til statskassen i henhold til de såkaldte værnemagerlove, der var vedtaget i befrielsessommeren. Maskinfabrikken i Valby havde solgt industrivarer for 12,9 mio. kr., hvoraf 273.449 kr. var fortjeneste ud over det tilladte, og Aalborg Portlands cementsalg til besættelsesmagten – det var navnlig Atlantvolden, det drejede sig om – havde beløbet sig til 60 mio. kr., eller mere end 1,2 mia. nutidskroner. ²² Heraf måtte man betale statskassen 338.353 kr. ²³

Disse beløb gjorde firmaet til et af de absolutte hovednavne blandt samarbejdende danske virksomheder. Allerede i foråret 1942 rangerede det som nr. seks på listen over de største leverandører under

20 Ole Brandenburg Jensen: *Besættelsestidens økonomiske og erhvervmæssige forhold*, Odense: Syddansk Universitetsforlag 2005, s. 169-208. Over for den »rendyrkede kollaboration« stiller Brandenburg »det nødvendige økonomiske samarbejde«. Fremstillingen er bygget op omkring Gunnar Larsens »manipulationer« (s. 204) med henblik på at tilkæmpe sit ministerium kontrollen med de ekstraordinære bygge- og industriprogrammer, hvad der tolkes som et bevidst forsøg på at undgå en effektiv kontrol med F.L. Smidth & Co.'s aktiviteter, samt hans vellykkede indsats for at bevæbne sabotagevagterne ved danske industrivirksomheder, herunder de F.L. Smidth'ske. Ikke desto mindre er det konklusionen, at der var »en betydelig grad af overensstemmelse« mellem Gunnar Larsens økonomiske interesser og den danske regerings kamp for at bevare suveræniteten (s. 207).

21 Søren Ellemose: *F.L. Smidth – et eventyr i cement*, København: Jyllands-Postens Forlag 2005, s. 84.

22 Baseret på Danmarks Statistiks forbrugerprisindeks.

23 Christian Jensen, Tomas Kristiansen og Karl Erik Nielsen: *Krigens købmænd*, København: Gyldendal 2000, s. 222.

programmet for »de ekstraordinære industrileverancer«. ²⁴ F.L. Smidth & Co. havde med andre ord en væsentlig andel i Danmarks bidrag til den tyske krigsøkonomi, og Gunnar Larsen var et nemt offer for kritikken af værnemageriet i almindelighed og den kommunistiske kampagne i særdeleshed. I en bidsk artikel i det socialistiske *Clarté* i april 1942 hævdede Mogens Boserup, at Gunnar Larsen var »puttet ind i regeringen« af antiparlamentariske kræfter (Boserup udpegede fejlagtigt Industrirådet som den skyldige) og påpegede, at »cementtrusten« nu var rigeligt repræsenteret i den politiske magts korridorer. Ud over Gunnar Larsen drejede det sig om Knud Sthyr fra Cementcentralen som formand for Udenrigsministeriets rådgivende handelspolitiske Udvalg, direktøren for Aalborg Portland Axel Boeck-Hansen som konservativt medlem af Folketinget, og Einar Foss som medlem af Det Konservative Folkepartis hovedbestyrelse. Gunnar Larsen var storindustriens mand, han ejede cementtrusten, og det var utænkeligt, at han som minister skulle kunne tænke og handle uafhængigt deraf. ²⁵

Den 22. marts 1943 – det var, nok ikke helt tilfældigt, aftenen inden rigsdagsvalget – nåede industrisabotagen da også F.L. Smidth & Co. Som Danmarks største industrikoncern og med en leder, der var udråbt i BBC og den illegale presse som en af landets største værnemagere, var F.L. Smidth & Co. en udsat virksomhed og Valby Maskinfabrik et oplagt mål. På dette relativt tidlige tidspunkt af industrisabotagens historie var sabotagevagter ikke bevæbnet, så sabotørerne havde forholdsvis let spil. Ifølge Gunnar Larsen selv havde sabotagen opbakning fra halvdelen af F.L. Smidths personale. Tre dage efter sabotagen mod Valby Maskinfabrik fik Gunnar Larsen rejst kravet om bevæbning af sabotagevagter ved truede virksomheder i regeringen. Bevæbningen gjorde i første omgang vagterne i stand til at afvise det næste angreb, som fandt sted allerede den 6. april, men gav ironisk nok anledning til, at BOPA den 1. juni 1944 igen gik løs på Valby Maskinfabrik – for at lænse de velforsynede sabotagevagter for våben. ²⁶

24 Philip Giltner: *In the Friendliest Manner. German-Danish Economic Cooperation During the Nazi Occupation of 1940-1945*, New York: Peter Lang 1998, s. 102.

25 Mogens Boserup: »En Trafikminister«, *Clarté* nr. 3, september 1942, s. 25. Axel Boeck-Hansen, administrerende direktør ved F.L. Smidts Aalborg Portland Cement Fabrikker, formand for Dansk Cementcentrals forretningsudvalg og medlem af Industrirådet, var dog afgået ved døden ved artiklens publicering. Man kunne til gengæld tilføje F.L. Smidth-ingeniøren Erik Klem, der i 1940 var blevet tilknyttet Berlin-gesandtskabet som industriattaché.

26 Esben Kjeldbæk: *Sabotageorganisationen BOPA 1942-1945*, København: Frihedsmuseets Venners Forlag 1997, s. 126-28, 257-58 og 352-53; Niels Alkil (red.): *Besættelsestidens Fakta*, København: Schultz 1945-46, s. 1213-14; P. Munch: *Erindringer 1942-1947. Opteg-*

Set fra direktionsgangen i Vestergade havde det været ansvarsforflygtigelse at løbe fra hensynet til medarbejdere, aktionærer og virksomhedens fremtid. Det kunne faktisk lade sig gøre at krybe uden om tyske ordrer: I sommeren 1940 var det f.eks. lykkedes lokomotivfabrikken Frichs at forhandle sig ud af et tysk tilbud om at producere dieselmotorer for *Kriegsmarine*.²⁷ Et sådant skridt havde fuldstændig undergravet Gunnar Larsens position over for den tyske modpart; F.L. Smidth & Co. stod under ledelse af en mand, hvis ministergerning var et af de vigtigste aktiver i det danske samarbejde med besættelsesmagten. At hans firma skulle søge noget som helst andet end det størst mulige samarbejde, var i Gunnar Larsens øjne på alle måder ufornuftigt.

Kritikken bredte sig ind i de allerinderste cirkler. Einar Foss, der overtog den formelle ledelse af F.L. Smidth & Co. efter Gunnar Larsens ministerudnævnelse, forlod posten blot et år senere i protest mod leverancerne til tyskerne. Hans bror Erling Foss gjorde front mod Gunnar Larsen allerede få dage inde i besættelsen og forpassede derefter ikke en chance for at kritisere ministerens samarbejdspolitik.²⁸ Krigen og besættelsen satte skel.

Dansk industris unge håb

Gunnar Larsens familiemæssige baggrund var af afgørende betydning for hans karriere. Han var født den 10. januar 1902 som søn af ingeniør Poul Larsen (1859-1935), der sammen med Alexander Foss havde sluttet sig til Frederik Læssøe Smidth fem år efter, at denne i 1882 havde etableret sig med firmaet Teknisk Bureau, det senere F.L. Smidth & Co.

Med de senere beskyldninger mod Gunnar Larsen for tyskvenlighed er der al mulig grund til at fremhæve familiens slesvigske baggrund og tilknytning. Poul Larsen var født i Flensborg i 1859 men voksede op i Fredericia, hvortil hans fader, der var officer, blev forflyttet efter nederlaget i 1864. Senere kom familien til hovedstaden, hvor Poul Larsen tog polyteknisk afgangseksamen, men den fortsatte sønderjyske

nelser fra og om besættelsestiden bd. II, København: Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck 1967, s. 87-88; Gunnar Larsen til Thune Jacobsen, 08.04.1943, *Betænkning og Beretning til Folketinget afgivet af den af Tinget nedsatte Kommission i Henhold til Grundlovens § 45* (herefter: Parl.Komm.) bd. X, dok. 310; Gunnar Larsens dagbog, 25.3.1943; Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (Berlin), 61119. Berichte über innere Lage Dänemarks, April 1940 – Sep. 1943, Blatt 232, 1. april 1943; Bergstrøm 2005, indførsler for 23.3.1943 og 1.6.1944.

²⁷ Giltner 1998, s. 74.

²⁸ Joachim Lund: »Erling Foss – Gunnar Larsen. Firmaet, krigen og ansvaret«, i Hans Kirchhoff (red.): *Sådan valgte de. Syv dobbeltportrætter fra besættelsens tid*, København: Gyldendal, s. 97-121.

tilknytning afspejles bl.a. i hans formandskab for Flensborgsamfundet 1920-29. Gunnar Larsens ældre bror, Harald, skal have deltaget i den første verdenskrig som frivillig på britisk side og vendte angivelig hjem fra Vestfronten med et granatchok, han aldrig kom sig af.²⁹ Der var med andre ord ingen umiddelbar anledning til en eventuel tyskvenlighed på Gunnar Larsens side, tværtimod. Selv hævdede han da også jævnlige, og under krigen i sluttede kredse, at han var stærkt angelsaksisk orienteret; en orientering, der nok blev styrket gennem det 12-årige ophold i USA i 1920-32, som angiveligt indbefattede et senere opløst ægteskab.³⁰

Et kort overblik over Gunnar Larsens tidlige år afslører intet usædvanligt i den designerede virksomhedsleders løbebane. Han blev student i sommeren 1920 og rejste samme år til USA, hvor han gik i lære ved en maskinfabrik, for senere at lade sig indskrive ved Massachusetts Institute of Technology (MIT), som også dengang rangerede blandt verdens mest anerkendte læreanstalter for ingeniører. Gunnar Larsen fulgte undervisningen i Chemical Engineering fra oktober 1923 til februar 1927, men nogen afsluttende eksamen blev det ikke til.³¹ Han flyttede til New York, hvor han gik direkte ind i F.L. Smidth & Co.'s afdeling, som han snart blev leder af. I 1929 indtrådte han i moderfirmaets bestyrelse. Da Gunnar Larsen i 1932 vendte hjem, kunne han derfor rykke direkte ind i F.L. Smidth & Co.'s hovedkontor. Senere på året fik man placeret Poul Larsens hidtidige næstkommanderende, ingeniør C.A. Møller, på B&W's direktørpost for at varetage F.L. Smidth & Co.'s interesser. Dermed var Gunnar Larsens overtagelse af F.L. Smidths ledelse kun et hjerteslag væk, og da han i 1935 kunne efterfølge sin fader som direktør og bestyrelsesformand, var det som leder af landets næststørste industrivirksomhed.³²

Firmaets interesser var omfattende. F.L. Smidth havde stort set monopol på fremstilling af cement og cementmaskiner inden for landets grænser. Samtidig havde F.L. Smidth & Co. systematisk købt sig ind på alle led i produktionsprocessen, fra underleverandører og transportfirmaer i den ene ende til afsætningsorganisationer og distributionskanaler i den anden. Man havde også diversificeret, dvs. spredt aktieopkøb

29 Evert 1991, s. 68.

30 Evert 1991, s. 73.

31 Meddelt af MIT i brev til forfatteren, 13. december 2011.

32 Baseret på aktiekapitalens størrelse, som for F.L. Smidth & Co. og Aalborg Portland tilsammen gav 23,6 mio. kr. eller ca. 2/3 af topscoreren, Det store nordiske Telegraf-selskab (1938-tal). *Greens danske fonds og aktier* 1938; Steen Thomsen: »De største danske industrifirmaer 1904-1987«, i Ole Feldbæk og Erik Lund (red.): *Presse og historie. Festskrift til Niels Thomsen*, Odense Universitetsforlag 1990, s. 221-63.

til områder, der ikke var direkte relateret til cementindustrien, og dermed mindsket den samlede investeringsrisiko. Udover B&W, hvor Gunnar Larsen nåede at være bestyrelsesformand fra 1939, indtil han måtte nedlægge hvervet ved sin ministerudnævnelse året efter, omfattede firmaets interesser bl.a. A/S Nordiske Kabel- og Traadfabriker, hvor Gunnar Larsen nu blev optaget i bestyrelsen. Netværket voksede hurtigt. I 1937 indtrådte han i det nystiftede Akademiet for de Tekniske Videnskaber, og i 1938 blev han medlem af Industrirådet.³³

Gunnar Larsens amerikanske uddannelse, dynamiske stil og interesse for teknikens landvindinger skabte ham et image af moderne virksomhedsleder, og han medvirkede gerne til at opbygge dette *brand*. Især hans interesse for flyvning bidrog hertil. Han var nok den enkeltperson, der spillede den vigtigste rolle i forbindelse med etableringen af den danske indenrigsflyvning og etableringen i 1938 af Aalborg Lufthavn som landets første provinslufthavn. Stærkt fascineret af flyvningens muligheder var F.L. Smidth & Co.'s *coming man* vendt hjem fra »Staterne«, og allerede i 1935 havde han to private flyvepladser i brug, ved henholdsvis Aalborg Portland og Ry, i nærheden af familiens store ejendom »Højkol« ved Salten Langsø, hvor han gerne opholdt sig. Det var noget, der vakte opmærksomhed. Samtidig søgte han gennem Det Danske Luftfartsselskab at fremme flyvningens sag og stillede sin private flyveplads i Aalborg til byens rådighed, hvad der formentlig var afgørende for, at landets første provinslufthavn kom til at ligge i Aalborg og ikke i Aarhus. Lufthavnen skulle administreres af det nyoprettede A/S Provins Luftfartsselskabet, med aktiemajoritet til Gunnar Larsen. Ruten København-Aalborg åbnede september 1936, og samme efterår påbegyndtes anlægget af Aalborgs egen kommunale lufthavn ved Rødslet, som kunne indvies i maj 1938. Denne gang var Gunnar Larsen med i egenskab af bestyrelsesformand i Det Danske Luftfartsselskab (DDL), en post han havde overtaget året før efter at have skudt et større pengebeløb i foretagendet sammen med A.P. Møller, ingeniør Per Kampmann (Kampsax) og Prins Axel (ØK). Gunnar Larsen mente det alvorligt, og i 1937 blev han hovedinvestor og bestyrelsesformand i det splinterny A/S Skandinavisk Aero Industri i Kastrup, hvis første Kramme & Zeuthen-fly løb af hangaren samme år, og som snart efter flyttede produktionen til – Aalborg. Medens andre af tidens visionære ingeniørfirmaer med Knud Højgaard og Rudolf Christiani i spidsen baksede med planerne om »Det store H«, etableringen af et dansk

³³ For en nøjere gennemgang af F.L. Smidth & Co.'s udvikling i mellemkrigstiden, se Ellemose 2005, s. 56-73.

motorvejsnet, var Gunnar Larsen allerede optaget af tanken om flyvning som almindelig trafikform.³⁴

Gunnar Larsen var generelt progressivt indstillet, og han videreførte de forskellige arbejdervelfærdsordninger, som var etableret under Poul Larsen, og som nu blev udbygget i form af feriehjem, sportsforeninger, pensionsordninger, aftenkurser osv. Der blev også udbetalt bonus til medarbejderne. Det var en ledelsesform, man på venstrefløjen kun kunne ironisere over, og nogle år senere indgik det i den almindelige kritik af Gunnar Larsens rolle i regeringen; en kritik, der også inddrog hans afslappede, amerikanske »skjortærmestil«, »der skal gøre det ud for et kammeratligt og fortroligt Forhold mellem Overordnede og Underordnede (...) i tryk Forventning om, at deres faktiske Afhængighed af ham nok skal hindre ubehagelige Konsekvenser af den frie Tone«. ³⁵

For Gunnar Larsen var 1940 året, da han overskred grænsen mellem det private og det politiske. Fra at have gjort forretninger i erhvervslivet skulle han nu gøre forretninger med besættelsesmagten. Forhandlingsobjektet var unægtelig et andet, men i princippet skulle der stadig gives og tages ved forhandlingsbordet – og her mente Gunnar Larsen at have noget at bidrage med. I et interview kort efter udnævnelsen formulerede han det således: »Jeg er ikke Politiker, selv om jeg i Øjeblikket beklæder et politisk Embede. Naar jeg modtog Opfordringen, var det, fordi jeg mente, at det maaske var nyttigt i en Tid som denne, at der kom nogle upartiske Folk fra det praktiske Liv ind i Landets Ledelse, baade udadtil og indadtil.« ³⁶

Det var en opfattelse, der afspejlede den teknokratiske strømning, som havde en vis tilslutning i mellemkrigsårene, og som Gunnar Larsen til en vis grad kunne identificere sig med, ligesom han kendte de fleste deltagere i dens vigtigste og mest eksklusive forum, Højgaardkredsen, og havde arbejdet sammen med dem i f.eks. DDL. Han blev inviteret og deltog også i kredsens første møder i maj 1940.³⁷ På dette tidlige tidspunkt arbejdede kredsen med planer om et forretningsministerium med højesteretssagfører Steglich-Petersen som statsminister og Højgaard selv som finansminister.³⁸ Steglich-Petersen var Larsen-familiens

34 Bente Jensen: »Det moderne Aalborg flyver. Indenrigsluffartens etablering i Danmark i 1930erne«, *Den jyske Historiker* 108, 2005, s. 101-22.

35 Boserup 1942, s. 23-28.

36 Holger Jerrild: »Hos Trafikminister Gunnar Larsen«, *Gads danske Magasin* 1940, s. 516-23.

37 Nissen 1973, s. 528, note 16.

38 Kaarsted 1977, s. 151; Lund, »Virksomhedsledelse og den autoritære stat«. Om dateringen af kredsens første møder, se Jakob Kyril Meile: *Højgaardkredsen 1940 – et ekstra-parlamentarisk forsøg på regeringsdannelse*, speciale, Københavns Universitet 2005, s. 24-26.

advokat og skulle senere repræsentere Gunnar Larsen og en række andre virksomhedsledere under de såkaldte værnemagersager efter krigen. Højgaard selv var F.L. Smidth & Co.'s mangeårige forretningspartner, og Højgaard & Schultz havde i mellemkrigstiden flere steder i udlandet optrådt som entreprenør for den danske cementkoncern ved anlægget af cementfabrikker og tilhørende infrastruktur.³⁹

Forbindelserne var med andre ord tætte. Men Gunnar Larsen gled ud af kredsen efter de første møder. Som årsag angav han senere, at den savnede social forståelse,⁴⁰ men hvad der gemte sig bag denne vurdering står ikke klart, bortset fra, at han på given anledning erklærede sig enig i, at »Forholdene i England, herunder navnlig de sociale Forhold med den store Forskel mellem den besiddende og den ubesiddende Klasse, ikke længere kunde bestaa i deres nuværende Form, ganske uanset Krigens Udfald«. ⁴¹ Skønt Gunnar Larsens dagbog er fuld af undren over og kritik af den parlamentariske proces, leder man forgæves efter en egentlig afvisning af det demokratiske system. Også her adskilte han sig afgørende fra de ældre ingeniører i Højgaards kreds. Men hvor stod Gunnar Larsen selv politisk?

Der er ikke meget, der tyder på noget voldsomt partipolitisk engagement i tiden op til besættelsen, og egentlig heller ikke efter. Omkring 1935 havde Gunnar Larsen som god borgerlig erhvervsleder på opfordring meldt sig ind i Det konservative Folkepartis støtteforening, Den konservative Fond.⁴² Hans egne politiske idealforestillinger, som de så ud i foråret 1941, redegjorde han for i sin dagbog den 5. maj, altså et års tid efter sin deltagelse i Højgaardkredsens første møder og med knap et års ministererfaring. Regeringens beføjelser og ansvar burde udvides og etkammersystemet gennemføres, med »væsentlig ringere medlemstal« end Rigsdagen og med indirekte valg, så man undgik den snævre, lokale interessevaretagelse. Desuden burde den lige og almindelige valgret afskaffes til fordel for en art stemmeret, der var vægtet i forhold til »det enkelte Individ's Uddannelse og Præstationer i Livet« (uden hensyn til formuen). Endelig skulle visse korporationer og institutioner muligvis have stemmeret.

Gunnar Larsens tanker om en indskrænkning af valg- og stemmeretten og en udvidelse af regeringens beføjelser viser et konservativt

39 Se Lund, »Virksomhedsledelse og den autoritære stat« for en prosopografisk analyse.

40 Nissen 1973, s. 528, note 16, og s. 256.

41 Gunnar Larsens dagbog 10.2.1941.

42 Mogens Rüdiger: *Uden tvivl. Erling Foss 1897-1982*, København: Gyldendal 2000, s. 82.

slægtskab med Højgaardkredsen. Forestillingen om at give særlig stemmeret til bestemte institutioner peger desuden i retning af en korporatistisk tankegang, der i det hele taget var typisk for mellemkrigstidens konservative miljøer. Samtidig har hans erfaringer som erhvervsleder og vel også en del ærgrelser i ministertiden sat deres tydelige aftryk her i 1941. Det er således snarere Gunnar Larsens hensyn til sociale spørgsmål, der skal forklare, hvorfor han forlod Knud Højgaard og A.P. Møllers antiparlamentariske kreds. Skønt man kunne kritisere parlamentarismens studehandler og 'stemmekøbspolitikken', var Gunnar Larsen desuden slet ikke overbevist om, at der fandtes noget anvendeligt alternativ til demokratiet. Ved martsvalget i 1943 drog han personlig omsorg for, at samtlige ansatte, både i boligen »Rosenlund« på Vedbæk Strandvej og på sommerresidensen »Højkol« kom hen at stemme; på »Højkol« var der sågar stillet vogn til rådighed. Der skulle vælges både til landsting og folketing, og ved valget til landstinget holdt Gunnar Larsen fast i sin konservative stemme. Ved folketingsvalget satte han imidlertid sit kryds ved den radikale undervisningsminister Jørgen Jørgensen.⁴³ En højst usædvanlig kombination, der imidlertid afspejler hans socialliberale indstilling. Men for Gunnar Larsen var det egentlige og afgørende valg allerede truffet tre år tidligere, i foråret 1940. Efter i 1940 kortvarigt at have snuset til de ældre, nationalkonservative erhvervslederens autoritære ideer, fravalgte Gunnar Larsen den politiske opposition til fordel for indflydelsen. Den 6. juli 1940 fik han et tilbud, han ikke kunne afslå.

Udnævnelsen

Det er stadig utydeligt, hvem der bragte Gunnar Larsen i spil som ministeremne – om end der nedenfor skal gives et bud. Men så meget står klart, at hans kandidatur var tæt knyttet til Erik Scavenius', og at dennes accept af udenrigsministerposten igen var sekundært i forhold til det, der var rejst krav om fra flere sider, nemlig P. Munchs afgang.

At der måtte placeres et politisk ansvar efter den i manges øjne uværdige og uforståelige kapitulation den 9. april, var uden tvivl hovedkravet i den politiske oppositions retorik i dagene derefter. Men medens det i vidt omfang lykkedes Stauning at indkapsle kritikken ved at uddele ministerposter til Venstre og Konservative i samlingsregeringen af 10. april, levede kravet videre i de mere radikale dele af oppositionens

43 Gunnar Larsens dagbog 22.03.1943.

bagland. Dette krav fortættedes mere og mere omkring personen P. Munch. Det viste sig, at også Christian X gerne så hans afgang, og efterhånden har det stået klart for Stauning, at udenrigsministeren måtte ofres for at skabe ro om regeringen. Beslutningen om, hvem der skulle efterfølge ham, måtte efter Dunkerque og Frankrigs fald den 17. juni tage højde for et fremtidigt tysk militært og storpolitisk herredømme på kontinentet. Når valget faldt på Scavenius, skyldtes det således et altoverskyggende hensyn til regeringens evne til at håndtere en fremtid under tysk besættelse og/eller fuldstændig dominans. Her var også Gunnar Larsens entré på den politiske scene efter alt at dømme udtryk for et politisk kompromis, der skulle stække Højgaardkredsen og den konservative højrefløj, tilfredsstille kongen og den konservative presse og samtidig sende et positivt signal til besættelsesmagten.

Gunnar Larsens udnævnelse hang som nævnt snævert sammen med forhandlingerne om Scavenius' overtagelse af Udenrigsministeriet efter P. Munch. Tanken om en omdannelse af regeringen havde spøgt i større eller mindre grad siden samlingsregeringens dannelse, og Højgaardkredsen var så langt fra det eneste forum, hvor spørgsmålet blev debatteret. Også på Rigsdagen og på regeringsplan havde man i nogen tid pønset på en rekonstruktion. Majkriseforligets tilblivelse, der var endt med, at socialdemokrater og radikale havde måttet bøje sig for et ultimatum fra Venstre, understregede behovet for en reel politisk borgfred. For at kunne forsvare regeringsdeltagelsen over for et skeptisk bagland ønskede de Konservative mere magt til partiets tre ministre, men partiledelsens forsøg på at gennemtvinge en regeringsomdannelse ultimo maj/ primo juni blev forhindret af Venstres nej. Få uger senere var situationen en anden. Nu ønskede også Stauning at tildele ministre fra den tidligere opposition porteføljer, fordi det ville styrke regeringen og formindske risikoen for, at tyskerne indsatte en nazistisk marionetregering. Frankrigs fald den 17. juni og forskellige uheldsvangre signaler fra det tyske gesandtskab var medvirkende til, at Stauning den 25. juni på denne måde satte spillet i gang.⁴⁴

Ideen om at optage 'upolitiske' ministre i regeringen var allerede begyndt at cirkulere i pressen, efter at Venstre-bladet *Sorø Amtstidende* den 16. maj havde fremdraget det 'saglige' lovgivningsarbejde, der nu forestod: Nu »var det ingen Skade til, om man saa sig om efter Folk, som mindre end de nuværende Ministre er bundet af deres Fortid og dennes Arbejde med Problemer, der i Dag skal ses under helt nye Synsvinkler«. Avisen fremhævede Nationalbankens direktør, den tidligere finansminister C.V.

44 Grundlæggende hertil Nissen 1973, s. 198-261.

Bramsnæs, som den, der besad de nødvendige kvalifikationer til at afløse Stauning. I løbet af få dage var kravet om saglighed og handlekraft blevet et dominerende tema i den borgerlige presses lederspalter.⁴⁵

I partiernes rigsdagsgrupper var det de Konservative, der først tog tanken om 'upolitiske' ministre til sig. Den 3. juni, da den Konservative ledelse i et brev til Stauning første gang foreslog regeringsændringen, var det med tilføjelsen, at der naturligvis ikke kunne dannes en regering uden om Rigsdagens flertal, men at man nok burde overveje »alt som Stemning og Forhold er, om der ikke til Ministeriet burde knyttes et par enkelte fremtrædende Erhvervsfolk«. ⁴⁶ De politiske forhandlinger op til regeringsomdannelsen den 8. juli blev stærkt præget af denne ide om en repræsentation af folk, der ikke var bundet af partihensyn, en ide, der langsomt blev til et krav, rejst fra forskellig side.

Vendepunktet blev efter alt at dømme en middag den 26. juni (eller tæt på denne dato) hos hypoteksforeningsdirektør og bestyrelsesmedlem ved Politiken Vilhelm Nielsen. Stauning og Christmas Møller var til stede, ligesom Erik Scavenius (Politikens bestyrelsesformand) og Gunnar Larsen, der denne aften begge blev kørt i stilling som ministre, førstnævnte som afløser for P. Munch.⁴⁷ Hvem der tog initiativet til middagen, er usikkert. Henrik S. Nissen, der har undersøgt spørgsmålet, hælder mest til den opfattelse, at invitationerne til Stauning og Christmas Møller udgik fra Vilhelm Nielsen, på vegne af Gunnar Larsen og muligvis (skønt det ikke kan dokumenteres) Knud S. Sthyr; tre personer, der »kendte hinanden godt, og som drøftede spørgsmålene med hinanden«. ⁴⁸ Knud S. Sthyr's søster havde været gift med Gunnar Larsens far. Sthyr havde arbejdet under Scavenius i Udenrigsministeriet under den første verdenskrig, han var nu direktør i F.L. Smidths salgsorganisation Dansk Cement Central – og hans svigersøn, ingeniør Mogens Harttung, arbejdede i F.L. Smidth & Co. Den grå radikale eminence Vilhelm Nielsen var i årtier danske husmænds »juridisk-økonomiske tillidsmand« og var medlem af

45 Nissen 1973, s. 170-71.

46 Parl.Komm. Bd. IV (bilag), s. 71. Christmas Møller, der selv havde skrevet under på brevet, hævdede i sin forklaring efter krigen, at han havde været »en afgjort modstander af synspunktet« om at få »såkaldte store mænd fra erhvervslivet« ind i regeringen: »De ikke særlig mange erfaringer, vi har haft i vort politiske liv, talte ikke derfor, og jeg var overbevist om, at et ministerium, således som det jo senere fremtrådte fra Højgaardkredsen, ville have meget mindre modstandskraft over for tyskerne end et politisk ministerium.« Afhøringen af Christmas Møller, 21.5.1946. Parl.Komm. Bd. IV (bilag), s. 72.

47 Munch 1967, bd. I, s. 62-63; Nissen 1973, s. 215-21; Kofoed 1979, s. 369. Ifølge Kofoed, der blev finansminister under Scavenius, fortalte Jørgen Jørgensen ham, at ideen om Gunnar Larsen som minister, var »opstået i Staunings hjerne« under den pågældende middag. (Ibid.)

48 Nissen 1973, s. 218.

Politikens bestyrelse.⁴⁹ Han var imidlertid også medlem af bestyrelsen for Nordiske Kabel- og Traadfabriker, hvor Gunnar Larsen var formand.⁵⁰ I Politikens bestyrelse havde han i årevis arbejdet sammen med Scavenius, der var bestyrelsesformand siden 1932. Ifølge Kofoed kendte Stauning udmærket Gunnar Larsen forud for middagen hos Vilhelm Nielsen, og hvis man følger daværende redaktør ved Nordjyllands Social-Demokrat i Aalborg og medlem af Folketinget siden 1935, Carl Bollerup Madsen, skal Stauning, som personlig havde overværet åbningen af flyveruten København-Aalborg i september 1936, på et tidspunkt have opfordret ham til at »'dyrke' Gunnar Larsen«, hvad han havde rig mulighed for, måske mindre på grund af den F.L. Smidth'ske Aalborg Portland end det forhold, at Bollerup Madsen var medlem af Det Danske Luftfartsselskab siden 1938. På forespørgsel mange år efter besættelsen mente Gunnar Larsen selv, det kunne være Bollerup Madsen, der over for Stauning anbefalede ham som minister.⁵¹

Hvad der bidrog til at gøre Gunnar Larsen attraktiv var – i hvert fald ifølge Gunnar Larsen selv – at han og Knud Sthyr rådede over en første-klasses personlig kontakt i det tyske system, som kunne give værdifulde oplysninger om den tyske politik og dermed om faren for en nazistisk magtovertagelse. Den varme linje var legationssekretær i gesandtskabet, dr.jur. Hans Schwarzmänn, som havde været sekretær i det internationale cementkartel i Paris 1937-39 og derfor kendte Gunnar Larsen og Sthyr i forvejen. Da man vidste, at Schwarzmänn var familiemæssigt knyttet til den tyske udenrigsminister von Ribbentrop, vurderedes kontakten at være ekstra værdifuld. Schwarzmänn agerede ved flere lejligheder i sommeren og efteråret 1940 *go-between* mellem Renthe-Fink og både Scavenius og Gunnar Larsen.⁵²

49 http://www.denstoredanske.dk/Dansk_Biografisk_Leksikon/Handel_og_industri/Direkt%C3%B8r/Vilhelm_Nielsen?highlight=Vilhelm%20Nielsen. Lokaliseret d.11.01.2013. Forfatter: Claus Bjørn.

50 Gunnar Larsens dagbog 14.05 og 03.12.1941.

51 Kofoed 1979, s. 369; Nissen 1973, s. 539, note 15.

52 Henning Poulsen: *Besættelsesmagten og de danske nazister*, København: Gyldendal 1970, passim; Nissen 1973, passim. NSDAP- og SA-medlemmet Schwarzmänn blev kort tid efter trukket til Dienststelle Ribbentrop som Frankrig-ekspert og kom senere til Vichy. I den parlamentariske kommission angav Gunnar Larsen fejlagtigt Schwarzmänn som »nevø af den tyske udenrigsminister« (Parl.Komm. bd. IV, sten.ref. sp. 78) – hvad Henrik Nissen igen fejllæser således, at »Schwarzmänn var gift med en niece af Ribbentrop« (1973, s. 219). Relationen var i virkeligheden endnu svagere: Ribbentrop var gift med en kusine til Schwarzmännns hustru. Se »Agenda: Mangelhafte Reflexion im Auswärtigen Amt«. *Financial Times Deutschland*, 10. april 2005 samt *Biographisches Handbuch des deutschen Auswärtigen Dienstes 1871–1945*. Band 4: S. Hrsg. vom Auswärtigen Amt, Historischer Dienst, Bearbeiter: Bernd Ipschoring, Gerhard Keiper, Martin Kröger. Schöningh, Paderborn u. a. 2012. At Schwarzmänn, som var uden diplomatisk uddannelse, var protege-

Som nævnt mener Henrik S. Nissen ikke, der var forbindelse mellem Gunnar Larsen-gruppen og Højgaardkredsen. De kunne have varierende forestillinger om det ideelle styre, men især adskilte den første gruppe sig grundlæggende fra Højgaards ved accepten af kapitulationen den 9. april.⁵³ Desuden havde Gunnar Larsen som nævnt ry for en større social indstilling, og ifølge sin egen udlægning 25 år senere havde han da heller ikke været tiltalt af Højgaardkredsens »antisociale linje«. ⁵⁴ På den anden side er det svært at forestille sig, at Gunnar Larsens gruppe skulle have handlet alene og helt uafhængigt af andre interesser som f.eks. Højgaardkredsens.⁵⁵ Under alle omstændigheder må man konstatere, at resultatet af sommerens forhandlinger om en rekonstruktion stemte overens med Højgaardkredsens intentioner, idet Munch blev ofret.

Men dertil kommer, at Prins Axel, Højgaardkredsens statsministerkandidat, var aktiv i forbindelse med påvirkningen af Christian X. Forhandlingerne om regeringsdannelsen blev kompliceret af en vis usikkerhed om kongens stilling, og netop Christian X skulle vise sig at gå stærkt ind for ideen om upolitiske ministre. Kongen blev løbende konsulteret af Stauning. Den 25. juni, en dags tid inden middagen hos Vilhelm Nielsen, accepterede Christian X statsministerens forslag om en rekonstruktion af regeringen. Samtidig forsøgte Højgaardkredsen at påvirke statsoverhovedet gennem kongens fætter, Prins Axel. Samme dag, den 25. juni, havde P. Munch en samtale med Scavenius angående regeringens forestående omdannelse, og Scavenius spurgte da udenrigsministeren, om »kongen holdt sig rolig« – det var formentlig kongens indgreb under Påskekrisen 1920, der spøjte. Munch svarede, at han ikke havde hørt andet, og Scavenius forklarede da, at prins Axel havde været hos kongen, eller han skulle det. Nogle dage senere uddybede Scavenius det en smule: Han vidste, at prinsen »kom der for at rejse spørgsmål om ændringer i ministeriet. Det har åbenbart været ud fra de store forretningers synspunkt og vistnok med tanker om videregående ændringer, også omfattende Stauning«. ⁵⁶

ret af Ribbentrop er sandsynligt; men at han med en så relativ fjern familierelation – også af Gunnar Larsen og hans gruppe – med rimelighed skulle anses for at være en *særlig* velunderrettet kilde til den tyske politik, virker ikke plausibelt.

53 Nissen 1973, s. 218, som underbygger udsagnet med en udtalelse af Scavenius, der hverken var medlem af denne gruppe eller Højgaardkredsen.

54 Som note 37. I sin undersøgelse af rigsdagspolitikken i året 1940 har Henrik S. Nissen ikke villet komme nærmere ind på Højgaardkredsen, hvis 'dagligstuemøder' betegnes som »ganske uden betydning«, hvis ikke kredsens tanker var kommet »så stærkt til orde i store og betydningsfulde blade af konservativ observans«. Nissen 1973, s. 199. Se Meile 2005.

55 Lund, »Virksomhedsledelse og den autoritære stat«, s. 144-47.

56 Munch 1967, bd. I, s. 61; Nissen 1973, p. 220.

Med »de store forretninger« refererede Munch til ØK, hvor Prins Axel var bestyrelsesformand, og vel også til de virksomheder, der var repræsenteret i Højgaardkredsen. I al fald optrådte prinsen som kredsens udsending.

Allerede den 22. juni havde Knud Højgaard inviteret en række fremtrædende personer til et møde, der skulle afholdes den 2. juli i hans hus på Lemchesvej i Hellerup for at »drøfte aktuelle problemer vedrørende vort lands fremtidige erhvervsmæssige og nationale stilling«, som det hed.⁵⁷ Det var den forestående regeringsomdannelse, det gjaldt. Også Prins Axel deltog i mødet. Den følgende dag bad han Knud S. Sthyr give møde hos sig. Sthyr, som udover at være direktør i Dansk Cement Central også fungerede som formand for Udenrigsministeriets rådgivende handelspolitiske udvalg, var under samtalen med Prins Axel ledsaget af formanden for det danske handelsaftaleudvalg, Mathias Wassard. Sthyr berettede i 1966, hvordan Prins Axel under denne samtale havde bedt ham undersøge, hvordan Udenrigsministeriet ville forholde sig til en eventuel udskiftning af P. Munch med Scavenius. Prins Axel havde også givet udtryk for, at han ville anbefale tanken over for kongen.⁵⁸

Hvis Sthyr's referat er korrekt, forudsætter det, at prinsen ikke bare *ville* men faktisk allerede *havde* anbefalet et udenrigsministerskifte over for Christian X. Samme dags formiddag, den 3. juli kl. 11, havde Stauning nemlig været på Amalienborg til den sædvanlige orientering af kongen, og som statsministeren bagefter fortalte P. Munch, var kongen »begyndt at tale om at få Scavenius til udenrigsminister«. Kongen syntes »at have brugt vendinger, der tydede på påvirkning udefra, antagelig gennem Prins Axels besøg, idet han havde sagt, at det var mærkeligt, at nu kom folk og ville have Scavenius, medens de tidligere havde været så forbitrede på ham«. ⁵⁹

Ved tretiden den 3. juli havde Stauning og Munch en samtale med Scavenius, der imidlertid fastholdt sin afvisning. Senere, muligvis allerede samme dag, var Stauning i Udenrigsministeriet, hvor han traf Sthyr.⁶⁰ Statsministeren nævnte da sit forsøg på at overtale Scavenius til at overtage Udenrigsministeriet og Scavenius' afvisning heraf. Sthyr opfordrede nu Stauning til at vove endnu et forsøg: Scavenius ville ikke sige nej, hvis Munch gik frivilligt, og hvis man forelagde ham, at det var hans pligt at træde til. Stauning nævnte ved denne lejlighed over for Sthyr den anden 'upolitiske' minister, han havde tænkt sig: »en

57 Højgaard til gårdejer Johannes Kyed, 22.06.1940. Parl.Komm. Bd. IX, s. 153.

58 Sthyr's beretning til Henrik S. Nissen, 27.04.1966, ref. i Nissen 1973, s. 245.

59 Munch 1967, bd. I, s. 65; Nissen 1973, s. 234.

60 Der hersker ikke fuld klarhed over dateringen af dette møde. Nissen sandsynliggør en datering til den 3. juli eller 1-2 dage senere. Nissen 1973, s. 242-48.

Dem nærtstående forretningsmand« – Gunnar Larsen. Det sidste kan næppe være kommet som en overraskelse for Sthyr, men formuleringen indikerer, at statsministeren ikke var helt bekendt med Sthyr's rolle.⁶¹ Samtalen var formentlig medvirkende til, at Stauning besluttede sig for endnu et forsøg, som betød intense forhandlinger med Venstre og Konservative, under hvilke man den 4. juli nåede til enighed om en ministerliste, som udelukkende bestod af partipolitikere, og hvorpå Munch stadig figurerede som udenrigsminister.

Afgørende blev det imidlertid, at Christian X ved et møde med statsministeren den 5. juli om formiddagen nægtede at godkende Staunings nye ministerliste. Kongen ville ganske vist ikke handle uden om forfatningen, sagde han, men han insisterede samtidig på, at der skulle folk ind udefra, og at han meget gerne så Scavenius som udenrigsminister. Denne modstod imidlertid Stauning og Munchs samlede overtalelsesforsøg senere på dagen. Men han indvilligede i at tale med kongen personlig.

Regeringsmødet den 5. juli om aftenen var stærkt præget af usikkerheden om Christian X's stilling, Scavenius' afslag samt uvisheden om den nationalkonservative Højgaardkreds, der ved siden af alliancen mellem nazisterne og agrarfascisterne i Bondepartiet og Landbrugerne Sammenslutning stod klar i kulissen. Aftenens beslutning om at give Stauning fuldmagt til at danne en ny regering af de fire samarbejdende partier plus et par 'upolitiske' ministre var et resultat af ministrenes angst for, at kongen skulle udnævne en regering uden om Rigsdagen.⁶² 8. juli-regeringen udsprang på denne måde af udenrigspolitiske begivenheder (først og fremmest Frankrigs fald), et direkte pres fra kongen og den konservative presse, hensynet til en halvt synlig opposition af antiparlamentarikere og halv- eller heltonede nazister – »urostifterne«, som P. Munch kaldte dem i sine optegnelser⁶³ – og Staunings egne dispositioner.

Imens de afsluttende forhandlinger fandt sted på Christiansborg, var Gunnar Larsen rejst til Aalborg, hvor han blev ringet op af Stauning lørdag den 6. juli om morgenen og bedt om at komme til København til en samtale »i en for Landet vigtig sag«.⁶⁴ Samme aften indtraf han hos statsministeren i København, hvor han, efter forinden at have

61 Parl.Komm. Bd. XIII/1, s. 475; Nissen 1973, s. 243.

62 Nissen 1973, s. 248-51.

63 Munch 1967, bd. I, s. 68.

64 Nissen 1973, s. 252; Parl.Komm. Bd. IV, stenografisk referat sp. 81 (afhøringen af Gunnar Larsen).

konfereret med Sthyr,⁶⁵ modtog Staunings opfordring til at indtræde i regeringen, og mandag den 8. juli kunne Gunnar Larsen modtage sin udnævnelse på Amalienborg. Han var ung; kun Scavenius, der skulle blive hans politiske mentor, overgik ham i den henseende: han var kun 32, da han blev udenrigsminister i 1909.

Imens havde Højgaardkredsen fortsat sit arbejde. Deltagerne må have følt, at deres bestræbelser for at skabe fodfæste for såkaldt upolitiske ministre i regeringen havde været en succes. Man var ganske vist ikke kommet af med Stauning, men P. Munch var væk, tre af 8. juli-regeringens medlemmer, deriblandt den vigtigste, Scavenius, stod uden for partierne, og ikke mindst havde ingeniørerne fået en fagfælle ind som minister for offentlige arbejder – i stedet for den designerede Søren Brorsen fra Venstre – omend han ikke var deres egen kandidat og strengt taget heller ikke ingeniør (hvad de færreste dog nok var klar over). Gunnar Larsen blev ganske vist få dage efter udnævnelsen bebrejdet af kredsen, at han var indtrådt i en regering med overvægt af partipolitikere,⁶⁶ og skønt han som nævnt 25 år senere hævdede, at han ikke havde følt sig tiltalt af kredsens antisociale linje, stod han i sommeren 1940 ikke længere fra Knud Højgaard, end at han som en af sine første ministergerninger oprettede et særligt vejudvalg under sit ministerium og udnævnte Højgaard til formand. De endeløse forhandlinger om en ny vejlov, som havde stået på siden 1933, måtte kunne bringes til afslutning, og måden at gøre det på var at sætte sagkundskaben i spidsen for arbejdet. Så langt var han fuldstændig enig med Knud Højgaard, den effektive formand for Ingeniørforeningen. Da rammerne for udvalgsarbejdet imidlertid stadig var de samme, nemlig de parlamentariske, løb Højgaard snart sur i det, og hans udvalg nåede ikke i land med et resultat, inden de storpolitiske begivenheder i august 1943 standsede alt rigsdagsarbejde.⁶⁷ Højgaard besad ubestrideligt stor faglig kompetence. Men endnu et formål med hans udnævnelse ligger snublende nær: Muligheden for at give Højgaard politisk-administrativt ansvar og dermed standse – eller i hvert fald inddæmme – hans kritik af regeringens arbejde. Hvis dette virkelig var et motiv, må man konstatere, at det slog fejl. For deltagerne i Højgaardkredsen så udviklingen

65 Nissen 1973, s. 254.

66 Kaarsted 1977, s. 151. Den tredje 'upolitiske' minister, den ny justitsminister Harald Petersen, lades her ude af billedet, da hans udnævnelse ikke havde direkte forbindelser til sagen.

67 Joachim Lund: »Samfundet på operationsbordet – Knud Højgaard, ingeniørerne og vejvæsenets centralisering 1933-1951«, i Lars Bo Kaspersen, Joachim Lund og Ole Helby Petersen (red.): *Offentligt eller privat? Historiske og aktuelle udfordringer i politik og økonomi*. København: Jurist- og økonomforbundets forlag 2010, s. 171-87.

tilbage i sensommeren 1940 nemlig gunstig ud: Der var slået en breche i den ellers så urokkelige regering af partifolk og det gamle systems mænd, og Højgaard gik videre med sit forsøg på at komme af med Stauning og hans regering. Inden han renoncerede sidst i november, skulle ingeniørernes førstemand og hans »ingeniørklike«, som Munch kaldte dem,⁶⁸ igennem et stort anlagt møde i Ingeniørhuset den 20. august, som »var endt i kaos uden noget resultat«,⁶⁹ en henvendelse til offentligheden, som man endte med at opgive, og til sidst en direkte henvendelse til kongen den 14. november om indsættelsen af et forretningsministerium, som blev afvist af monarken.⁷⁰ Højgaards forsøg på at vælte den siddende regering ved at gå uden om landets parlament fik dog ingen konsekvenser for hans videre beskæftigelse i ministerielt arbejde; tværtimod skulle Gunnar Larsen øge indslaget af civilingeniører i sin medarbejderstab ganske betydeligt over de næste måneder. Resultatet af regeringens rekonstruktion var, som avistegneren Niels Spott skrev til A.P. Møller: »Det danske Folk finder sig i Øjeblikket i en Gunnar Larsen for at undgaa en Clausen, men ikke for bagefter at falde i Kløerne paa Folk som en Ingeniør Højgaard, en Skibsreder A.P. Møller, eller hvem der ellers er begyndt at rumle i Kulissen for at »'forbedre' det 'saakaldte' Folkestyre.«⁷¹

»Det naturlige og livsvigtige Samarbejde med Tyskland«

Gunnar Larsen var på dette tidspunkt definitivt blevet regeringens mand. Og i 1940 mente han stadig, det måtte være en fordel at stå uden for – over? – partierne. Hans 'upolitiske' udgangspunkt måtte være en styrke, som fremmede en hurtig og effektiv sagsbehandling: »D'Herrer er jo stadig ikke klar over, at de i Realiteten graver en Grav for sig selv ved til enhver Tid at sætte de politiske Hensyn forud for de faglige«, hedder det i en dagbogsindførsel fra 13. februar 1941 om modstanden mod hans forslag til centralisering af vejvæsenet. I det omtalte interview i *Gads danske Magasin*, der blev bragt i anledning af

68 Munch 1967, bd. I, s. 96.

69 Det Konservative Folkepartis forhandlingsprotokol, Rigsdagsgruppen tirsdag den 20. august 1940, citeret fra Christmas Møllers redegørelse til Einar P. Foss og Poul Sørensen, 14.10.1941. Industrirådets arkiv, Gustav E. Hartz' privatarkiv, 318/1937-1947, 1940-42, Sager vedr. besættelsesårene: Mønt- og toldunionsforhandlingerne 1940. Erhvervsarkivet.

70 Se Lund, »Virksomhedsledelse og den autoritære stat« for en forskningsoversigt.

71 Arvid Møller (Niels Spott): *88 anonyme Breve*, København: Povl Branners Forlag 1945, s. 44.

ministerudnævnelser, valgte han som nævnt at præsentere sig som en ikke-politiker, der beklædte et politisk Embede. Den nye minister fortsatte i det, der reelt var hans tiltrædelseserklæring:

Med Hensyn til [...] Samarbejdet udadtil, har det spillet en afgørende Rolle for mig, at jeg har været vant til at omgaa Folk fra andre Nationer gennem saa mange Aar; det falder da ganske naturligt for mig at være medvirkende til at udbygge det for Danmark i den nuværende vanskelige Situation saa naturlige og livsvigtige Samarbejde med Tyskland. At dette er af den største Betydning for vort Land, fremgaar jo alene af den Kendsgerning, at næsten hele vor Udenrigshandel og derigennem vore Produktions- og beskæftigelsesmæssige Muligheder er afhængige af vort Forhold til Tyskland. Det maa herigennem blive en national Pligt for alle at medvirke til at skabe det bedst mulige Forhold til dette Land og derved de fordelagtigste Betingelser for Udviklingen i Danmark, hvilket er en Nødvendighed for Danmarks Bestaaen som en fri og selvstændig Nation.⁷²

Indholdsmæssigt lå denne udtalelse i direkte forlængelse af den nye regerings herostratisk berømte tiltrædelseserklæring fra den 8. juli, som talte om »de tyske Sejre, der har slaaet Verden med Forbavselse og Beundring«. Erklæringen, der var forfattet under det voldsomme indtryk af Frankrigs fald tre uger tidligere, præsenterede rationalet bag Danmarks kommende udenrigspolitik: Overlevelse gennem samarbejde. Hos samarbejdspolitikens arkitekter i Udenrigsministeriet, med udenrigsminister Erik Scavenius i spidsen, var der ingen tvivl: Danmark var besat; man kunne stadig forhindre Tyskland i at tage (hele) magten, men det kunne kun ske ved at vise, at systemet var i stand til at sikre befolkningens forsyninger, beskæftigelsen, social stabilitet og politisk ro; med andre ord: alt det, der ville garantere Værnemagtens sikkerhed. Dette var imidlertid umuligt uden udstrakt koordination med besættelsesmagten. Politisk såvel som økonomisk samarbejde var en ufravigelig, sikkerhedspolitisk nødvendighed. Allerede krigsudbruddet i september 1939 havde indsnævret det danske udenrigsmarked. Men i 1940 blev landbrugets og industriens leverancer sydpå over grænsen for alvor et nationalt anliggende.

⁷² Holger Jerrild: »Hos Trafikminister Gunnar Larsen«, *Gads danske Magasin* 1940, s. 516-23.

Gunnar Larsen handlede for så vidt bare konsekvent, da han som noget helt naturligt lod sit firma gå i spidsen for dette samarbejde. Nu var han med ét slag at finde i den gode gamle danske tradition for at blande forretning og politik, repræsenteret af så ærværdige forgængere som C.F. Tietgen, Alexander Foss og H.N. Andersen. Med en ministerudnævnelse kom han ganske vist ikke uden om opgivelsen af sine poster som direktør og bestyrelsesformand i F.L. Smidth & Co. – opgaverne overgik til Einar Foss og i 1942 til stifterens søn, Frederik Smidth – men der var ingen tvivl om, hvem der fortfarende sad med aktiemajoriteten og den endegyldige kontrol med virksomheden. Gunnar Larsen beholdt da også sit kontor og sin daglige gang i F.L. Smidths hovedkvarter i Vestergade 33-35. Betegnende var det, at en af hans allerførste længere, offentlige politiske udtalelser tog form af en tale for en forsamling af arbejdere og funktionærer fra F.L. Smidth & Co. på koncernens feriehjem i Olsbæk på den nordsjællandske Kattegatskyst den 21. juli.

I talen, som blev bragt in extenso i *Berlingske Tidende* den følgende dag, understregede han alvoren i den økonomiske situation og forbedrede tilhørerne – og læserne – på, at afskæringen af udenlandske forsyninger snart ville bringe Danmarks industri i fare og sende et stort antal arbejdere ud i arbejdsløshed. Til gengæld rummede situationen også muligheder, særlig inden for landbruget, og også for bestemte industrigrene, »som allerede i Forvejen har været vant til at arbejde paa store Felter i aaben Konkurrence baade hjemme og ude, og som har vist deres Levedygtighed og Værdi i saa Henseende«, som han kryptisk formulerede det, »vil der maaske endog blive større Muligheder, end Tilfældet har været hidtil«. Gunnar Larsens opgave som minister bestod først og fremmest i at etablere beskæftigelsesprojekter, og »her kan vi maaske ogsaa lære noget af Tyskland«, mente han. En omlægning af erhvervslivet som helhed var imidlertid ikke til at komme uden om, og omlægningen standsede ikke her: »(...) det vil sikkert ogsaa blive nødvendigt paa anden Maade at tilpasse vore sociale og politiske Forhold paa en saadan Maade, at det bedst mulige Samarbejde kan etableres med Tyskland ud i Fremtiden«. ⁷³ Kollaborationsberedskabet var på plads.

I Tyskland hilste det nazistiske regime Gunnar Larsens udnævnelse velkommen. Han var »parlamentarisch nicht vorbelastet«, som det hed;

⁷³ Talen citeret i Alkil 1945, s. 156-57.

han var uplettet og havde ingen fortid i det parlamentariske demokrati.⁷⁴ Og skønt det tyske gesandtskab gennem Schwarzmann underhånden havde forsøgt at formå både Gunnar Larsen og Scavenius til at vente med at indtræde i en dansk regering, indberettede Renthe-Fink, at den nye regering var et skridt hen imod den nødvendige fornyelse, og betegnede Gunnar Larsen som »en førende og initiativrig« skikkelse fra storindustrien.⁷⁵ Den hjemlige konservative presse skrev, at Gunnar Larsen var det eneste lyspunkt i den nye regering. Han var manden med det store perspektiv: den store forretningsmand, der forstod den nye tid.⁷⁶

Gik Gunnar Larsen til ministeropgaven med en opfattelse af, at det danske samfund ligesom en virksomhed måtte agere aktivt og strategisk over for en hastigt skiftende omverden, var rationalet i god overensstemmelse med Scavenius' småstatsrealisme. For at sikre sin overlevelse på kort sigt og konkurrencefordele på langt sigt måtte man tilpasse Danmark disse ændrede ydre vilkår. Det var dette, han søgte at gennemføre i regeringen og, med større held, i sit eget ministerium. Den nye minister viste sig snart som en ubetinget tilhænger af en aktiv tilpasning over for Tysklands nye magtstilling. Gunnar Larsen blev en hyppig gæst i 'spejlægklubben'; Scavenius' uformelle kreds af tysklandseksperter, som forvaltede det daglige samarbejde med besættelsesmagten og havde for vane at drøfte udenrigspolitikken over et spejlæg i Udenrigsministeriets kantine. Faste medlemmer af klubben var ministeriets direktør fra 1941 Nils Svenningsen, leder af handelsforhandlingerne Mathias Wassard og formanden for det rådgivende handelspolitiske udvalg, Knud Sthyr. Gunnar Larsen var fra begyndelsen Scavenius' højre hånd i regeringen, hvor han med sit »elskværdige og facile væsen« (Kaarsted) ofte trådte i funktion som fender mellem den iltre udenrigsminister og de modstræbende partipolitikere.

I ministeriet blev DSB's generaldirektør siden 1931 Peter Knutzen hurtigt en af Gunnar Larsens nærmeste samarbejdspartnere – en »symbiose« er deres forhold ligefrem blevet kaldt.⁷⁷ Også Peter Knutzen var fuldstændig enig med udenrigsminister Erik Scavenius om det nødvendige i en aktivistisk samarbejdspolitik. Man måtte »forhandle sig til rette med Tyskerne og se at lempe sig frem bedst muligt«, som Gunnar

⁷⁴ *Pressedienst Nord* 28 (01.08.1940), udg. Nordische Gesellschaft.

⁷⁵ Parl.Komm. bd. XIII (bilagsbd. I), dok. 62.

⁷⁶ Her i Jørgen Jørgensens referat (1970, s. 56).

⁷⁷ Lars Bjarke Christensen: *Peter Knutzen – Jeg frygter ikke Historiens Dom*. Odense: Syddansk Universitetsforlag, 2011, s. 245.

Larsen formulerede det,⁷⁸ man måtte ikke foretage sig noget, der kunne skade forholdet til Tyskland men derimod gerne tage initiativer for at forbedre det dansk-tyske forhold. Det første skridt i den retning tog man i slutningen af juli med oprettelsen af Dansk-Tysk Forening, som skulle afholde fælles dansk-tyske kulturelle arrangementer og skabe et forum, hvor ledende danske og tyske kunne træffes under uformelle former og fremme den gensidige forståelse – og som skulle sikre, at Tysklands repræsentanter mødte andre danskere end Frits Clausen og hans nazister. Da Udenrigsministeriet skulle finde en ikke-politiker til posten som formand for foreningen, der officielt blev stiftet den 1. august 1940, faldt valget på Knutzen, som modtog valget, overbevist om ideens rigtighed. Knutzen havde i 1936 som chef for DSB været frontfigur i et dansk turistfremstød i Tyskland, han havde modtaget æresbevisninger i den nazistisk ensrettede propagandaorganisation for tysk-nordisk samarbejde, Alfred Rosenbergs *Nordische Gesellschaft*, og havde også ført forskellige trafikpolitiske forhandlinger med tyske ministerier. Således kunne han efterhånden drage nytte af et udmærket netværk blandt ledende tyske beslutningstagere.⁷⁹

Ministeriet for Offentlige Arbejder udviklede sig snart til et centrum for dansk-tysk samarbejde ved siden af Udenrigsministeriet og Justitsministeriet. Den ministerielle trekant med den tre 'upolitiske' ministre skulle blive omdrejningspunktet for den danske statskollaboration, i hvert fald indtil november 1942, da Gunnar Larsens ministerium med regeringens rekonstruktion mistede etaterne DSB og P&T, som blev udskilt i et nyt trafikministerium.

Men i sommeren 1940 lå disse begivenheder langt ude i fremtiden, og Gunnar Larsen befandt sig snart i begivenhedernes centrum. Tyskland var herre på kontinentet, den danske 8. juli-regering havde udsendt en positiv og imødekomende tiltrædelseserklæring, og den tyske regering kunne således tage den på ordet, da den selv sidst i juli foreslog en mønt- og toldunion mellem de to lande. Scavenius benyttede lejligheden til at placere Gunnar Larsen i centrum af den praktiserede samarbejdspolitik, hvor han kunne drage nytte af sine sprogkundskaber og personlige kontakter i Tyskland. Få dage efter sin ministerudnævnelse blev han sat til at lede den danske delegation under mønt- og toldunionsforhandlingerne, og det er ikke utænkeligt, at han og Scavenius

78 Gunnar Larsens dagbog 29.01.1941.

79 Christensen 2011, passim; Matias Seidelin: *Mellem tilpasning og aktiv modreaktion. Dansk kultur-, turist- og propagandapolitik i Tyskland 1933-1940*. speciale, RUC 1999, s. 58-60. Turistoffensiven var en del af et større – og vellykket – dansk kulturpolitisk offensiv i Tyskland, der havde til formål at skabe interesse for og positiv omtale af Danmark som modvægt til tyske nazisters antidanske kampagner i.f.m. krav om grænserevision.

har ladet sig inspirere af erhvervslederen (og tidligere F.L. Smidth-direktør) Alexander Foss' rolle som leder af handelsforhandlingerne i Tyskland under den første verdenskrig. Modstanden over for planen om at sende Gunnar Larsen til Berlin var imidlertid stor, særlig blandt konservative, som sammen med erhvervsorganisationerne frygtede for Danmarks økonomiske selvstændighed – nærmere betegnet dansk industris tvivlsomme fremtidsudsigter efter en ophævelse af toldgrænserne. Modstanden førte til en afbrydelse af forhandlingerne tre uger senere fra dansk side.⁸⁰ At det tyske økonomiministerium midt under forløbet havde undsagt unionsplanerne og dermed undergravede den tyske forhandlingsposition, gjorde, at *Auswärtiges Amt* ikke forsøgte at presse sagen igennem. Med den danske regerings retræte led Gunnar Larsen alligevel sit første politiske nederlag. Ganske vist fandt både han og Scavenius i lighed med de øvrige danske forhandlere de tyske betingelser uantagelige, men han frygtede for konsekvenserne af at afbryde forhandlingerne. Medens en mønt- og toldunion givetvis ville underminere danske virksomheders konkurrencemuligheder, måtte man kunne forhandle videre om det, der i det danske oplæg var blevet til et »erhvervsfællesskab«, og som drejede sig om at lette og udbygge samhandelen mellem de to lande gennem en udvidelse af clearingordningen og afskaffelse af en række toldbestemmelser.⁸¹

Selv deltog Gunnar Larsen kun i de mere orienterende samtaler i Berlin og overlod detailforhandlingerne til de øvrige medlemmer af den danske delegation. Han havde andre ærinder.

Offentlige arbejder

Mønt- og toldforhandlingerne var kommet i gang midt under det, som regeringen opfattede som en overhængende trussel om en nazistisk magtovertagelse, og Scavenius betragtede møderne i Berlin som en oplagt anledning til at forsøge at forhindre eventuelle tyske planer om et regimeskifte i Danmark, i hvert fald imens forhandlingerne stod på; disse kunne jo ikke føres til et resultat med truslen om et nazistisk kup hængende over hovedet. Ifølge Scavenius var forhandlingerne sidste chance for at »klare sagen« (dvs. redde regeringen), og med Gunnar Larsens formulering skulle forhandlingerne bruges til at »få forbindelse

80 Nissen 1973, s. 317-21.

81 Nissen 1973, s. 262-402; Steen Andersen: *Danmark i det tyske storrum*, København: Lindhardt & Ringhof 2003, s. 57-67; Joachim Lund: *Hitlers spisekammer. Danmark og den europæiske nyordning 1940-43*, København: Gyldendal 2005, s. 73-88.

med andre kredse«, underforstået: andre end dem, der støttede de danske nazister. Scavenius' plan, som de tyske forhandlere i øvrigt var på det rene med, var den, at Gunnar Larsen skulle opsøge ligesindede i den tyske regering og tale dem til fornuft. P. Munch måtte bekymret spørge Scavenius, om den uerfarne Gunnar Larsen »magtede det«. ⁸²

Gunnar Larsen magtede det i et vist omfang, for skønt toldforbundet og den fælles mønt måtte opgives, lykkedes det ham at etablere kontakt til ledende kredse i Berlin. Alt imens han sendte sin nære ven fra F.L. Smidth-koncernen og udenrigsministeriet, Knud S. Sthyr, til møder med repræsentanter for den tyske cementindustri og Fireårsplanen, fik han selv et møde med sin gamle bekendte fra *Reichsverband der deutschen Luftfahrts-Industrie*, baron von Bentheim, som skal have indtaget en høj position i NSDAP, og så lykkedes det at få et møde med den tyske udenrigsminister von Ribbentrop, som imidlertid ikke ville drøfte dansk indenrigspolitik. ⁸³

Men for trafikministeren var det især oplagt at se på de trafikale forbindelser mellem de to lande, som i årevis havde været forsømt, og også tyskerne havde vist sig interesserede. Jo flere samarbejdsprojekter, man fik stablet på benene med tyskerne, jo mindre måtte deres interesse være i at fjerne den danske regering. ⁸⁴ Under sit ophold i Berlin lykkedes det således Gunnar Larsen allerede i begyndelsen af august at få en aftale med den tyske rustningsminister, Fritz Todt, om gennemførelsen af den såkaldte Fugleflugtslinje, motorvejs- og jernbaneforbindelsen mellem Lübeck og København over Femern Bælt. Kun et år senere kunne man indvie anlægsarbejderne med officiel tysk deltagelse på et niveau, der var det højeste under besættelsen, men ved det første spædestik i Flintinge på Lolland den 14. september 1941 knækkede Gunnar Larsen spaden; en hændelse, der snart derefter blev gjort til symbol på det forlorne dansk-tyske samarbejde. De udenrigspolitiske perspektiver i Fugleflugtsprojektet var evidente. Udover at være smørelse i den dansk-tyske samarbejdsmaskine kunne Berlin benytte projektet i sin europapropaganda. ⁸⁵

At sagen var gledet igennem på Rigsdagen, skyldtes imidlertid dens betydning for den indenrigspolitiske kamp mod arbejdsløsheden. I

82 Munch 1967, bd. I, s. 74; Nissen 1973, s. 317; 329.

83 Nissen 1973, s. 337-9.

84 Se Lund 2005, s. 102-7.

85 Joachim Lund: »Nazisternes europaforestillinger: Det uindskrænkede herredømme«, i Morten Dyssel Mortensen og Adam Paulsen (red.): *Tyskland og Europa i det 20. århundrede*, København: Museum Tusulanum, 2008, s. 129-48. For Fugleflugtslinjen, se Lund 2005, s. 102-19.

oktober 1940 havde Rigsdagen vedtaget en omfattende beskæftigelsesplan. Den første krigsvinter havde bragt antallet af ledige til højder, der ikke var set siden den store krise i 1930'ernes begyndelse, og bekymringen for social uro som resultat af den stigende fattigdom styrkedes af angsten for, at besættelsesmagten ville bruge en politisk ustabil situation til at overtage magten i landet. Arbejdsløshedsbekæmpelsen fik dermed tilført et hidtil ukendt og meget konkret argument.⁸⁶

Pakken, som var på 250 mio. kr. – godt og vel 6,2 mia. nutidskroner⁸⁷ – skulle skaffe 50.000 mand i arbejde og imødeså bl.a. en række offentlige anlægsarbejder, som skulle tage toppen af den meget sæsonafhængige ledighed i byggefagene. Den var forberedt af Regeringens Beskæftigelsesudvalg, der var nedsat i juni måned, og som fra 8. juli også talte Gunnar Larsen. Loven blev startskuddet til en lang række beskæftigelsesprojekter, som omfattede grundforbedringsarbejder, landvinding, afvanding, vejbyggeri, boligistandsættelse og opførelse af offentlige bygninger. I alt endte udgifterne til disse projekter under besættelsen med at løbe op i 1670 mio. kr.⁸⁸

Men det gik ikke uden sværds slag. Med sin sparsommelige tilgang til forvaltningen af rigets finanser viste socialdemokraten Buhl sig snart som den væsentligste forhindring for en gennemførelse af planen, medens Gunnar Larsen på sin side trådte i karakter som fortaler for en aktiv finanspolitik i kampen mod arbejdsløsheden, et middel, der allerede var afprøvet i adskillige vestlige økonomier. Lidet kunne han – eller nogen af ministerkollegerne – ane, at arbejdsløsheden nærmest ville forsvinde allerede i løbet af 1942/43 som følge af erstatningsproduktion, tørvegravning og brunkulsbrydning samt en tysk besættelsespolitik, der lagde stigende vægt på anlægget af Atlantvolden og desuden skabte løbende plads til op imod 30.000 tyskløshedsarbejdere. Tværtimod regnede man i 1940 med en stigende og langvarig arbejdsløshed, som mindst ville vare krigen ud. Til *Gads Danske Magasin* udtalte ministeren, at der ved siden af udenrigspolitikken var et moment, der for ham spillede en afgørende rolle, nemlig det beskæftigelsesmæssige, »som ligger mig uhyre stærkt paa Sinde, det forekommer mig at være det

86 Gunnar Larsens forgænger i embedet, Niels Fisker, havde allerede i marts 1939 gennemført loven om Rønmø-dæmningen og inddæmningen af Vestamager, hver med et budget på 10 mio kr. Se Kaarsted 1977, s. 109.

87 Baseret på Danmarks Statistiks forbrugerprisindeks.

88 Johannes Kjærbøl: »Socialpolitikken under Krigen«, i Hartvig Frisch (red.): *Danmark besat og befriet* bd. II, 1947, s. 162; Niels-Henrik Topp: *Udviklingen i de finanspolitiske ideer i Danmark 1930-1945*, København: Jurist- og økonomforbundets forlag 1986, s. 237-38.

største praktiske Problem, vi har at arbejde med, og det *skal* og *maa* løses, selv om man maaske maa gaa andre Veje, end man under normale Forhold vilde vælge, og her haaber jeg oprigtigt at faa Lejlighed til at gøre en Indsats, selv om jeg maa erkende, at Forholdene ligger uhyre vanskeligt«. ⁸⁹

Gunnar Larsen mente, det måtte være statens opgave at finansiere projektet, men i 1940erne var en sådan indstilling til den offentlige økonomi på ingen måde slået igennem i Danmark, hvor man – også fra socialdemokratisk side – var vant til at tænke sparsommeligt i krisetider og ikke bruge flere penge, end man havde. For socialdemokraternes vedkommende kan man tale om, at de forvaltede arbejderklassens tradition for at sætte tæring efter næring og hyldede idealet om ikke at skyldte nogen noget. Socialdemokratiske regeringer var traditionelt ivrige efter at have balance i regnskabet og vise ansvarlighed over for borgerlige vælgere. Men det var dybest set en privatøkonomisk tankegang. ⁹⁰

Gunnar Larsen forstod ikke denne indstilling. Han beklagede sig jævnlige til andre over finansministeren og påpegede, at han »under normale Forhold vilde værdsætte Buhl som en særdeles ønskværdig privatkapitalistisk Finansminister, men at jeg ikke mente, det var forsvareligt at anlægge disse Synspunkter i den nuværende Situation, hvor det dog først og fremmest gjaldt om for enhver Pris at beskæftige saa mange af vore Arbejdere som muligt i Danmark«. ⁹¹ Få dage forinden havde Beskæftigelsesudvalget diskuteret det storstilede saneringsprojekt i Borgergade-Adelgade i København. Gunnar Larsen havde mødt heftig modstand hos Buhl og noterede bagefter i sin dagbog: »Jeg gad vide, hvornaar han lærer at indse, at i den nuværende Situation er det primære at skaffe Folk i Arbejde, og vi maa saa senere se, hvorledes det gaar med vort Pengevæsen, men dette er endnu langt fra gaet op for ham«. ⁹²

Buhls modstand skyldtes nok også en ikke ringe modvilje over for den meget driftige og i Buhls øjne upålidelige Gunnar Larsen, som måske ikke var voldsomt opmærksom på at adskille private interesser

89 Jerrild 1940, s. 522.

90 Topp 1986, s. 336-49; Nils Bredsdorff: »Styring, koordinering og rationalisering – om den såkaldte keynesianske revolution i efterkrigsårenes centralforvaltning«, *Arbejderhistorie* 2, 1999; samme: *Fremtidens Danmark, socialdemokraterne og keynesianisme*, Roskilde 2000; Niels Wium Olesen: »Jens Otto Krag og Keynes«, *Arbejderhistorie* 1, 2001, s. 38-60 og samme: *Jens Otto Krag. En socialdemokratisk politiker – de unge år 1914-1950*, upubl. ph.d.-afhandling, Syddansk Universitet 2002, s. 112-15.

91 Gunnar Larsens dagbog 29.01.1941.

92 Gunnar Larsens dagbog 24.01.1941.

fra sit offentlige hverv. Den partipolitiske kritik af ham rakte langt ind i landbopartiet Venstre, hvis forhenværende parlamentariske leder, Oluf Krag, begrundede sin stærke modstand mod Fugleflugtslinjen med, at der var tale om »en tysk hærvej«. ⁹³ Arbejdet med Fugleflugtslinjen og mange af de øvrige beskæftigelsesprojekter blev indstillet i sommeren 1942, da cementproduktionen på tysk ordre blev forbeholdt fæstningsarbejderne på den jyske vestkyst. Cementkanonerne – for at bruge Erik Kjersgaards udtryk – ændrede skudretning, men kanonerne var de samme.

Til at føre beskæftigelsesplanen ud i livet etablerede Gunnar Larsen i februar 1941 Teknisk Central under ministeriets auspicer. Centralen var til dels en nyskabelse i centraladministrationen, men var formentlig inspireret af den meget selvstændige Beskæftigelsescentral, der var oprettet under Socialministeriets departement i 1938. Teknisk Centrals opgaver omfattede den praktiske udførelse af ministeriets anlægsopgaver, såsom udvidelsen af Kastrup Lufthavn, Vestamagers inddæmning, Rømø-dæmningen, udvidelsen af en række jyske fiskerihavne, byggeriet af et større antal kraftværker, anlæggelsen af motorringvejen om København, Hørsholmvejen samt motorvejsdelen af Fugleflugtslinjen på den danske side. Med Teknisk Central var der tale om en parallelinstitution, som til dels tog opgaverne fra departementet, hvilket også var meningen; centralen repræsenterede et konkret forsøg på at udnytte erhvervslivets ekspertise og erstatte trægt bureaukrati med – det var holdningen – private virksomheders mere effektive sagsgang. Den 24. februar 1941 noterede ministeren i forbindelse med byggeriet af Karlsgaarde Vandkraftværk ved Esbjerg: »Det er i Sandhed en lang og trang Vej, man skal igennem for at faa saadan en Smule Projekt ført ud i Livet. Hvis man til Gennemførelse af Arbejder inden for det private Erhverv skulde have lige saa mange Omsvøb og Vanskeligheder, saa vilde hele Samfundsmaskineriet jo snart gaa i Stykker.« Teknisk Central rådede bod på dette: »Projekteringen [de nye startbaner i Kastrup Lufthavn] maatte blive liggende hos Teknisk Central, da Sagen havde uhyre Hast, og jeg ikke mente, at hans Kontor [overvejsinspektørens] kunde overkomme Arbejdet hurtigt nok«. ⁹⁴

Teknisk Central blev besat med civilingeniører, håndplukket fra F.L. Smidth & Co. samt de største entreprenørvirksomheder. Gunnar Larsen havde som nævnt udnævnt Knud Højgaard fra Højgaard & Schultz til formand for Vejudvalget af 1940, og nu fik de to ingeniører følgeskab

⁹³ Lund 2005, s. 109.

⁹⁴ Gunnar Larsens dagbog 04.06.1941.

af endnu en stribe kandidater fra Polyteknisk Lærestalt. Erik Kayser fra Kampsax blev hentet hjem fra Iran for at tiltræde stillingen som direktør for centralen, og som underdirektører udnævnte man C.P. Elvers fra Christiani & Nielsen og Holger Rasmussen fra Højgaard & Schultz. Dermed var alle tre firmaer repræsenteret, som i 1936 havde udarbejdet »Det store H«. ⁹⁵

Teknisk Central fik aldrig det omfang, Gunnar Larsen havde forestillet sig, og ved et besøg i dens lokaler i august 1941 måtte han konstatere, at den nok havde for meget plads at arbejde på, fordi man havde en finansminister, der blev ved at begrænse dens opgaver. Gunnar Larsen havde her meget bevidst bragt politik og forretning sammen. Ledende ingeniør- og entreprenørvirksomheder, der i givet fald skulle implementere beskæftigelsesplanens anlægsarbejder, var sat til at styre processen fra ministeriets kontorer.

Gunnar Larsen synes i det hele taget at have opgivet at holde sine politiske og økonomiske interesser adskilt. Men i situationen må den latente konflikt da også have forekommet ham mindre væsentlig i forhold til, hvad der stod på spil. Hvad der var godt for erhvervslivet – herunder naturligvis F.L. Smidth & Co. – det var også godt for landet. Kampen stod om at bevare selvstændigheden, såvel industriens som landets, og holde produktionen gående, så erhvervslivet og samfundet ikke brød sammen.

I det lys skal man også fortolke hans rejser i Europa under krigen: Erhvervspolitiske fremstød, der skulle fremme samhandelen, promovere dansk industri i udlandet og skabe goodwill i de ledende tyske kredse i Berlin med det overordnede formål at optimere Danmarks og dansk industris overlevelseshancer i det nye tysk-dominerede Europa.

Mønt- og toldforhandlingerne bragte ham til Berlin tre gange i august 1940; i september var han til handelsforhandlinger i Moskva, og i marts 1941 foretog han en længere rejse, der bragte ham til handelsmessen i Leipzig, til Paris, hvor han plejede forretningsforbindelser og mødtes med den tyske gesandt, og til samtaler i Berlin, hvor han også gav et foredrag om Danmarks industri i et af sine berlinske støt-tepunkter, *Nordische Verbindungsstelle*. ⁹⁶ I oktober samme år var han igen i den tyske hovedstad, hvor han førte forhandlinger om Fugleflugtslinjen og om 'østrummet' (se nedenfor). ⁹⁷ I februar 1942 deltog han i

⁹⁵ Lund, »Samfundet på operationsbordet«, s. 183. Se også Steffen Elmer Jørgensen: *Fra chaussé til motorvej*, København: Dansk Vejhistorisk Selskab 2001, s. 226-28 og Andersen 2003, s. 138-53.

⁹⁶ Rejsen kan følges i dagbogen. Se også Andersen 2003, s. 159-85.

⁹⁷ Lund 2005, s. 150-52.

den tyske rustningsminister Fritz Todts bisættelse i Berlin, gav et foredrag i München og fortsatte til Paris for på hjemrejsen at give endnu et foredrag for Berlins erhvervsspidser.⁹⁸ I april-maj samme år ledsagede han direktøren for Aarhus Oliefabrik, Thorkild Juncker, på en rejse i *Reichskommissariat Ostland* i forbindelse med Østrumudvalgets arbejde og besøgte også F.L. Smidth & Co.'s fabrik i Port Kunda.⁹⁹ Dertil kom de hjemlige foredrag i fora som Studiekredsen af 1940 og i Dansk-tysk Forening, som han støttede på forskellig vis. I december 1941 gjorde han rede for sine synspunkter i en længere artikel i *Europa Kabel – Europäische Wirtschaftszeitung*, som udkom i Amsterdam (og i øvrigt havde en dansk aflægger i 1943-44). Artiklens konklusion bragtes i det danske nyordningstidsskrift *Globus – Tidsskrift for Nutidskultur, Planøkonomi og Geopolitik* i februar året efter.¹⁰⁰ Også en artikel om den danske »østindsats« – altså den erhvervsøkonomiske – blev det til i *Nationalzeitung* og *Pressedienst Nord* i august og september 1942. Gunnar Larsens gennemgående budskab i de mange foredrag, artikler og samtaler var, at Danmark gerne bidrog til 'genopbygningen' som aktiv medarbejder, men også at dette forudsatte en fortsat anerkendelse af landets suverænitæt, og at man fra tysk side afstod fra tvangsforanstaltninger. Desuden skulle der tages skyldigt hensyn til det lille, råstoffattige lands behov for at importere råvarer og brændsel.

Rusland

Samtidig med offensiven mod arbejdsløsheden var Gunnar Larsen gået videre med bestræbelserne på at udbygge forsyningslinjerne fra andre potentielle markeder på det europæiske fastland. Få uger efter aflysningen af den dansk-tyske mønt- og toldunion – som på ingen måde svækkede det økonomiske samarbejde mellem de to lande, hvad man ellers havde frygtet – kunne Gunnar Larsen begive sig på rejse til Danmarks nyeste handelspartner, USSR. Skønt Danmark i 1923 havde indgået en handelsaftale med det bolsjevikiske regime, og der året efter var etableret diplomatiske forbindelser med Sovjetunionen, havde vareudvekslingen været på vågeblus. De nye forhandlinger om en dansk-sovjetisk handelsaftale var indledt mere eller mindre aftvunget af situationen

⁹⁸ Gunnar Larsens dagbog 16.02.1942 og 24.02.1942.

⁹⁹ Lund 2005, s. 178-83.

¹⁰⁰ Joachim Lund, »Collaboration in Print. The "Aktion Ritterbusch" and the Failure of German Intellectual Propaganda in Denmark, 1940-1942«, *Scandinavian Journal of History* 37/3, 2012, s. 329-54.

efter afskæringen af det oversøiske marked den 9. april. Det var det konservative folketingsmedlem Henning Hasle, der havde ledet forhandlingerne på dansk side, og i august var aftalen klar til underskrift. Det krævede repræsentation på ministerniveau, men da Hasle var gledet ud af regeringen den 8. juli, måtte Gunnar Larsen træde til.¹⁰¹

Gunnar Larsens handelsrejse til Moskva lå fint i tråd med en særlig institution i dansk udenrigshandel, der bestod i udsendelsen af fremtrædende personligheder fra det økonomisk-politiske lederskab som ledere af handelsdelegationer. Koryfæer som H.N. Andersen og Alexander Foss havde på denne måde bidraget til at sikre landets og industriens forsyninger under og efter den første verdenskrig, og mindre kendte erhvervsledere som Thorkild Juncker, Knud S. Sthyr og Knud Højgaard – tre af Gunnar Larsens vigtigste samarbejdspartnere under besættelsen – havde ført traditionen videre i henholdsvis Storbritannien, Tyskland og Polen. Ruslandsforhandlingerne var en kærkommen anledning for Gunnar Larsen til at genoplive gamle F.L. Smidth-interesser i landet, som indtil Oktoberrevolutionen havde været et af koncernens største markeder.¹⁰² Russeraftalen, da den kom i hus i september 1940, lød i første omgang på udveksling af varer for et beskedent beløb på 7,2 mio. kr. på clearingbasis. Efter at Gunnar Larsen havde indskudt formanden for Industrirådets eksportudvalg, Waldemar Jacobsen, som dansk forhandler på bekostning af Udenrigsministeriet, kunne man imidlertid det følgende forår udvide aftalen med en tillægsprotokol, som omfattede varer for det firdobbelte beløb, ca. 28 mio. kr., gældende frem til 30. april 1942. Russerne skulle især levere foderkager til landbruget og olieholdige frø, medens de danske leverancer skulle bestå af industrivarer, særlig kraner, dieselmotorer (B&W) og cementmaskiner (F.L. Smidth & Co.).

Det fine resultat var, skønnede man, ikke mindst kommet i stand, fordi man havde ladet den *de facto* danske leverandør af eksportvarer, Gunnar Larsen, gennemføre forhandlingerne. Kombinationen af private interesser og politiske mål havde med andre ord båret frugt, og dette var en vigtig erfaring. Gunnar Larsen, som betroede sin dagbog, at han bestemt ikke regnede med, at hans rejse havde kunnet gøre F. L.

101 Dette var en klar desavouering af den uberegnelige handelsminister Christmas Møller, som ikke kunne udstå Hasle og heller ikke brød sig om at blive identificeret med erhvervslivet. Se Christmas Møllers dagbogsindførsel 17. februar, i Erik Thostrup Jacobsen (udg.): *Gør jer pligt – gør jert værk. John Christmas Møllers dagbøger 1941-45*, København: Selskabet for Udgivelse af Kilder til Danmarks Historie 1995, s. 52, samt Kaarsted 1977, s. 132.

102 Jensen 1979; Lund 2005, s. 207-13.

Smidth nogen skade, havde ladet leverancerne fra F.L. Smidth & Co. og det F.L. Smidth-kontrollerede B&W være isbryder i forhandlingerne.¹⁰³ Indbetalingerne til de danske og sovjetiske clearingkonti var begyndt, danske maskiner lå klar til udskibning, og i Sovjetunionen var et større parti benzin parat til afgang med kurs mod Danmark, da Tyskland den 22. juni invaderede Sovjetunionen og kuldcastede alle planer.¹⁰⁴ Til gengæld åbnede situationen og de hurtige tyske erobringer andre muligheder.

Gunnar Larsen og andre erhvervsledere var ikke tilbøjelige til at begræde det tyske angreb på Sovjetunionen den 22. juni 1941. Invasionen satte det dansk-tyske samarbejde op i et højere gear. Udenrigsministeren udsendte en erklæring, der bekendtgjorde Danmarks støtte til Tysklands krig »mod en Magt, som gennem en Årrække har betydet en Trussel mod nordiske Landes Velfærd og Trivsel«,¹⁰⁵ de diplomatiske forbindelser blev afbrudt, og en klappjagt på ledende danske kommunister blev omgående indledt, efterfulgt af et grundlovsstridigt forbud mod DKP i august. I begyndelsen af juli accepterede regeringen officielt opstillingen af Frikorps Danmark, og i november måned fulgte endelig Danmarks tilslutning til Antikominternpagten, som for alvor satte spørgsmålstegn ved landets neutralitet. Allerede i juni måned var man desuden begyndt at sondere mulighederne for opstillingen af et korps af danske frivillige til den finske front i lighed med det, der havde været af sted under Vinterkrigen 1939-40. Medens flertallet i bestyrelsen i Foreningen af danske Finlandsvillige holdt sig tilbage, fordi situationen på grund af den tyske besættelse af Danmark nu var afgørende forskellig, tog Gunnar Larsen øjeblikkelig initiativ til et nyt korps, bl.a. fordi han havde hørt om den tyske gesandt Renthe-Finks plan om at sende danske frivillige til Finland – i tyske uniformer – som alternativ til Waffen SS.¹⁰⁶ Finsk krigstjeneste kunne i Gunnar Larsens øjne bruges som alternativ til tysk krigstjeneste, hvad der nationalt set ville være mindre kompromitterende. Her kunne man høste goodwill hos tyskerne uden at støtte deres antikommunistiske felttog direkte med soldater under tysk kommando. Himmlers initiativ til et dansk frikorps til Østfronten få dage senere skal rent faktisk være taget som direkte reaktion på Renthe-Finks planer.¹⁰⁷ Skønt det lykkedes Gunnar Larsen at

103 Gunnar Larsens dagbog 11.2.1941 og 18.3.1941.

104 Erling Foss: »Forholdet til Sovjetunionen«, i Vilhelm la Cour (red.): *Danmark under Besættelsen* Bd. III, København: Westermann 1946, s. 595-618.

105 Alkil 1945, s. 185.

106 Parl.Komm. Bd. X, sten.ref. pp. 132-33.

107 Jan Ahtola Nielsen: »Dansk frikorps til Finland i sommeren 1941?«, *Historie* 1,

indhente støtte fra forskellige privatpersoner, bl.a. Knud Højgaard, og han selv nåede at sende de første frivillige af sted for sin egen regning, måtte sagen lægges på hylden. Ganske vist støttede både Stauning, Scavenius og Buhl, men han formåede ikke at opnå den samlede regerings accept.¹⁰⁸

Lidt mere held havde Gunnar Larsen med sit andet projekt med relation til kampen mod bolsjevikkerne. Det drejede sig om det halvpri-vate Arbejdsudvalget til Fremme af dansk Initiativ i Øst- og Sydøsteuropa, som blev til på ministerens initiativ i efteråret 1941, efter at forskellige ideer i den retning havde været oppe at vende i løbet af sommeren. Nok var vareudvekslingen med Sovjetunionen gået i vasken med den tyske invasion, men landet – nu: 'de besatte østområder' eller *das Ostraum*, da. 'Østrummet' – ville stadig være et lukrativt marked, hvis man kunne få fodfæste, og der var gamle danske erhvervsinteresser i området, som man kunne bygge på. På længere sigt gjaldt det om at få en vareudveksling i gang med de to »rigskommissariater« Ostland (Baltikum og Hviderusland) og Ukraine; i første omgang gjaldt det generhvervelsen af tidligere danske fabrikker.

Gunnar Larsens udvalg indebar blandt andet en fortsættelse af samarbejdet med Knud Højgaard, som havde besindet sig på sine antiparlamentariske anstrengelser og uviljen mod besættelsesmagten og ved flere lejligheder havde tilkendegivet, at man nu måtte koncentrere sig om de rent danske interesser i det nye tyske storrum. Højgaards økonomiske interesser i det tidligere Rusland, hans antikommunisme og tro på en tysk sejr i krigen mod Sovjetunionen samt hans nære forbindelse til Gunnar Larsen lignede motiverne hos direktøren for Aarhus Oliefabrik, Thorkild Juncker, som blev formand for udvalget, og som Gunnar Larsen kendte personligt fra sit arbejde i Akademiet for de Tekniske Videnskaber, fra Industrirådet og fra Regeringens Brændselsudvalg. Knud S. Sthyr blev sat ind for at repræsentere Udenrigsministeriet.

Gunnar Larsens rejse til Baltikum i foråret 1942 gjorde sagen kendt, idet han og Scavenius fandt det formålstjenligt over for de tyske forhandlingspartnere at løfte projektet op på ministerielt niveau. Et officielt udvalg krævede regeringens godkendelse, og trods protester lykkedes det at få sagen igennem, hvorefter Udenrigsministeriets Østrumsudvalg var en realitet. Mange af hans ministerkolleger følte imidlertid, at

2001, s. 1-31; samme: *Broderfolk i krigstid. Dansk-finske relationer 1941-45*. Upubl. ph.d.-afhandling, Aarhus Universitet 2002, særlig s. 50-93. Se også afhøringerne af en række involverede i Parl.Komm. Bd. X, sten.ref. pp. 129-63.

108 Ahtola Nielsen 2001, s. 21-30. Se også Erling Foss' udlægning i hans *Fra passiv til aktiv modstand*, København: Gyldendal 1946, s. 52-56.

han her var gået for langt. Handelsminister Halfdan Hendriksen udtalte, at Gunnar Larsen kun var ude på at varetage private interesser, og ifølge Munch var det hovedindtrykket, at ministeren blot skulle »ordne forretning i Østersølandene«. ¹⁰⁹ Et af de få konkrete resultater bestod da også i F.L. Smidth & Co.'s generhvervelse af cementfabrikken Port Kunda i Estland, og igen blev Gunnar Larsen i såvel regeringen som den illegale presse kritiseret for at forveksle politiske interesser med privatøkonomiske. »Gunnar Larsen var man rasende på. Hans rejse til randstaterne havde ikke været andet end gesjæft«, noterede *Politikens* medarbejder Vilhelm Bergstrøm efter at have fået refereret stemningen i regeringen. ¹¹⁰ Gunnar Larsens 'styrke' som partiløs minister var ved at vise sig at være en svaghed. Det var dog ikke regeringens modvilje men kompetencestridigheder mellem det tyske udenrigsministerium og Ministeriet for de Besatte Østområder, der trak sagen i langdrag, indtil et ellers entusiastisk Østrumudvalg til sidst måtte opgive at komme videre. ¹¹¹ Som i mønt- og toldsagen havde intern tysk uenighed bidraget afgørende til at svække mulighederne for konkrete resultater.

Opgøret

Ved regeringsomdannelsen i november 1942, der gjorde Erik Scavenius til statsminister, blev Trafikministeriet, og dermed etaterne, udskilt fra Gunnar Larsens ministerium for at udgøre kernen i et selvstændigt trafikministerium under Venstres Niels Elgaard. Der er intet, der tyder på, at regeringskollegers modstand mod Gunnar Larsen skulle have spillet nogen rolle i rokaden, som var den nye regeringsleder, Scavenius', værk. Der skulle gøres plads til en erstatning for Knud Kristensen, og Indenrigsministeriet var ikke ledigt. ¹¹² Gunnar Larsens ansvarsområde var derefter af ringe omfang; han beholdt dog veje, havne, luftfart, vandbygning og elværker, han fik lov at centralisere arbejdet med vejlovene, og fra Statsministeriet fik han tilført råstofudvinding. Til gengæld forlod han tilsyneladende langsomt sin isolation i regeringen, for dels var de ihærdigste nej-sigere væk, dels fik Gunnar Larsen en vigtig rolle at spille som mægler mellem Scavenius og de øvrige ministre. Det var gerne ham, der hentede Scavenius, når denne havde forladt et regeringsmøde i vrede, og det var også ham, der fik fjernet en

¹⁰⁹ Lund 2005, s. 184-85.

¹¹⁰ Bergstrøm 2005, indførsel for 8.5.1942.

¹¹¹ Lund 2005, s. 198-206.

¹¹² Gunnar Larsens dagbog 9.11.1942; Munch 1967, bd. I, s. 417-18.

uheldig formulering om »det nye Europa under Tysklands Førerskab« fra Scavenius-regeringens tiltrædelseserklæring i november 1942.¹¹³ Betegnende var det også, at det var Gunnar Larsen, der i januar 1943 i sit strandvejspalæ »Rosenlund« arrangerede ministeriet Scavenius' første sociale sammenkomst, efter hvilken han noterede Scavenius for den for ham bemærkelsesværdige iagttagelse, at kollegerne »jo i Virkeligheden – naar man kom sammen med dem på den Maade – allesammen var hyggelige og brave Mennesker«. Gunnar Larsen fulgte op med et forslag om en ugentlig ministerfrokost i Snapstinget, som rent faktisk blev afholdt i resten af regeringens funktionstid.¹¹⁴

Efter at regeringen i august 1943 var ophørt med at fungere, var Gunnar Larsens politiske rolle definitivt udspillet. Han havde ikke haft held til at gennemføre ret mange af sine politiske projekter, for krigsudviklingen havde sat en stopper for de fleste af dem. Mønt- og toldunionen var aflyst, anlægget af Fugleflugtslinjen var standset, Finlandskorpset blev ikke til noget, de sovjetiske handelsforhandlinger havde været forgæves, og Østrumudvalgets arbejde strandede på tyske kompetencestridigheder. Han havde sat et utal af anlægsarbejder i gang, men det var de færreste, der blev fuldført, og hans reform af vejvæsenet nåede ikke i hus inden 29. august 1943. Projekterne havde utvivlsomt medvirket til at smøre det dansk-tyske samarbejdes maskineri, men samlingsregeringens tid var forbi, og modstandssynspunktet var ved at sætte sig igennem i offentligheden.

Under en diskussion med Politikens medarbejder Peter Freuchen i marts 1943 udtalte bladets bestyrelsesformand Vilhelm Nielsen, der knap tre år tidligere havde promoveret F.L. Smidth-lederen som ministeremne hos Stauning, at Gunnar Larsen var »en fin og opofrende mand, der udsatte sig for det alt sammen [den negative omtale] for at tjene sit land«. »Det sete afhænger af øjnene, der ser«, var Vilhelm Bergstrøms kommentar.¹¹⁵ Selv efter regeringens ophør havde den illegale presse fortsat sine angreb på Gunnar Larsen og folk som Scavenius, justitsminister Thune Jacobsen, Peter Knutzen og DsF's formand Lauritz Hansen. Det var dem, der skulle »afregnes med«. De ca. 850.000 kr., han fra juni 1943 forsynede modstandsarbejdet med efter anmodning fra SOE, blev efter krigen af mange opfattet som et forsøg på at

113 Gunnar Larsens dagbog 10.11.1942; Sjøqvist 1973, s. 225; Kirchhoff 1979, bd. I, s. 74. Også finansminister Kofoed betoner i sine erindringer Gunnar Larsens rolle som mægler i regeringens interne forhandlinger såvel som i forholdet til besættelsesmagten. Kofoed 1979, s. 318, 322, 324, 361, 422.

114 Sjøqvist 1973, s. 239.

115 Bergstrøm 2005, indførsel for 24.3.1943.

købe sig aflad. Man kendte fænomenet fra A.P. Møller, dansk erhvervs-livs grå eminence under krigen, der i 1944 var trådt i karakter som modstandsmand med finansieringen af 3000 svenske maskinpistoler til de militære ventegrupper i Danmark, hvilket gav anledning til syrlige bemærkninger om aflad for rederens højt profilerede deltagelse i Højgaardkredsens angreb på parlamentarismen i 1940. I Gunnar Larsens tilfælde var sagen mere kompliceret. Der er tegn på, at han allerede i oktober 1942 – måske endnu tidligere – tog initiativ til at yde økonomisk støtte til modstandskampen gennem direktøren for F.L. Smidth & Co. i London, Max Jensen, og den britiske minister for økonomisk krigsførelse, Lord Selborne. Selborne bevidnede i efteråret 1945, at han i 1943 og 1944 havde ladet Gunnar Larsen finansiere modstandsarbejde i Danmark, og det kan dokumenteres, at Gunnar Larsen aflagde rapport til SOE i Sverige efter et besøg i København i dagene omkring 1. september 1944.¹¹⁶ Så tidligt som i maj 1940 mistænkte det tyske sikkerhedspoliti Gunnar Larsen – »der als stärkster Exponent englischer Interessen bekannt ist« – for at have arbejdet for Secret Service.¹¹⁷

Det står ikke klart, om det var hans landsmænds fjendtlige holdning eller risikoen for, at Gestapo skulle opdage udbetalingerne til SOE, der fik ham til i begyndelsen af 1944 sammen med sin hustru at rejse til Sverige, hvor de opholdt sig indtil befrielsen.¹¹⁸ Medens det er vanskeligt at finde konkrete trusler mod Gunnar Larsens liv hjemme i Danmark, vidner en begivenhed natten til den 27. september 1944 om, at han ikke skulle vide sig sikker i Sverige. Skæbnen ville, at det blev Ebbe Munck, modstandsbevægelsens kontaktmand til SOE i Stockholm, der muligvis reddede Gunnar Larsens liv – eller i det mindste reddede ham fra en dragt prygl. Munck blev denne nat nemlig tilkaldt af portieren på Hotel Castle, der forsøgte at holde stand mod 4-5 mand, der ville ind og slå Gunnar Larsen ihjel.¹¹⁹

Efterretningsvirksomheden og de økonomiske bidrag hjalp ikke Gunnar Larsen, da han i efteråret 1944 tilsyneladende sonderede mulighederne for at komme til Storbritannien: Forsøget blev modarbejdet

116 Thostrup Jakobsen 1995, 24.-27.10.1942 (i givet fald må det have drejet sig om understøttelse af de britiske faldskærmsagenter); Selborne til Sargent (Foreign Office), 5.12.1946. Files of Gunnar Larsen, British Legation Copenhagen, National Archives (London), 211/640 (tak til ph.d. Jakob Sørensen); To rapporter fra Gunnar Larsen, Historisk Samling fra Besættelsestiden 1940-45 grp. 50, Knud J.V. Jespersens SOE-forskningsarkiv ks. 2, HS 2/24 (tak til cand.mag. Henrik Lundtofte).

117 Der Chef der Sicherheitspolizei und des SD an Luther, Auswärtiges Amt, 28.5.1940. Renthe-Finks papirer (John T. Lauridsens samling), Det kgl. Bibliotek.

118 Kaarsted 1977, s. 255.

119 Rüdiger 2000, s. 227-28.

af den danske gesandt i London, Reventlow, og formanden for De Dan-skes Råd, Christmas Møller, som noterede: »Det vil jo være et slag mod al velanstændighed, om han nu skal gøres til en helt.« Et 'eksil' i den britiske hovedstad ville have forlenet ham med en offerrolle, han ikke havde fortjent.¹²⁰

Den 6. maj 1945 rejste den tidligere minister til København for at overgive sig til myndighederne, men først den 12. blev han arresteret af modstandsfolk. Indsat i Vestre Fængsel, hvor han blev genstand for vogternes chikane, blev han ikke løsladt før den 1. april året efter, da anklageskriftet mod ham var færdigt. Gunnar Larsens sammenblan-ding af politisk magt og privatøkonomiske interesser var en sprængfar-lig cocktail. Hvis interesser havde han i virkeligheden tjent? Siden juli 1940 havde mistanken om, at han havde udnyttet sin ministergerning til at styrke sit firmas position og indtjening ligget lige for; det var – og er – f.eks. oplagt at påpege cementindustriens interesser i udbygning- en af fiskerihavne, vandkraftværker, motorveje og lufthavne. Kommu-nisternes angreb valgte han at overhøre, men da Venstres Oluf Krag rejste spørgsmålet i Folketinget i efteråret 1941, måtte han svare og fremhævede i den forbindelse, at han havde forladt alle poster i det private erhvervsliv, men at det var umuligt for en minister for offentlige arbejder ikke at bruge store mængder cement.¹²¹ Det var så sandt, som det var sagt – og det fik kun kritikerne til at spørge endnu mere højlydt, hvorfor han ikke havde holdt sig langt væk.

Efter befrielsen fornyedes de kommunistiske angreb på Gunnar Larsen og kravene om retsforfølgelse.¹²² Det blev den kommunistiske landsretssagfører Carl Madsen, der fik lov at føre sagen, som omfattede økonomisk støtte til det nazistiske dagblad Fædrelandet og værnema-geri i forbindelse med lån til en geværbørstefabrik, medens andre an-klagepunkter, der omhandlede udbetalinger til tvivlsomme personer såsom politimeddeleren Rudolf Christiansen, kendt som »Hestetyven«, blev henvist til den parlamentariske kommission. Københavns Byret fandt i december 1946, at støtten til Fædrelandet måtte høre under Gunnar Larsens politiske virke, medens den anden af anklagerne ind-bragte ham en dom på 10 måneders fængsel, idet retten så bort fra Gunnar Larsens forklaring, at lånet var ydet med henblik på at skan-dalisere to ledende nazister. Dommen appelleredes, og trods heftige

120 Thostrup Jakobsen 1995, 14.-17.10.1944. Se også indførslerne for 18.-24.10.1944 og 2.-4.11.1944.

121 Refereret af Boserup 1942, s. 25.

122 Se f.eks. Jørgen Bang: »Gunnar Larsen og Cementtrusten«, *Land og Folk* 02.06.1945.

protester fra Frit Danmark blev Gunnar Larsen frikendt ved Lands- og Højesteret (august 1947 og juni 1948), som godtog hans forklaring.¹²³ At der ved den estiske cementfabrik i Port Kunda under F.L. Smidth & Co.'s forvaltning i 1943-44 blev benyttet mere end 200 roma- og jødiske tvangsarbejdere, indgik ikke i kritikken, skønt det kom frem under værnemagersagen mod fabrikkens direktør. Gunnar Larsen har formentlig ikke villet skride ind for ikke at skade forholdet til tyskerne.¹²⁴

Hvad angik den parlamentariske kommission, fandt den som bekendt ikke grundlag for en rigsretssag, hverken mod Gunnar Larsen eller andre af ministrene. Naiv eller ej: Han havde været klog nok til at føre politisk dagbog, eller 'livsforsikring', som det kaldes i centraladministrationen, fordi man dermed dokumenterer ansvarsfordelingen under en kontroversiel sagsgang, der kan blive farlig for ens stilling. At dagbogen, som blev ført januar 1941 til september 1943, havde denne funktion, bekræftes af, at Gunnar Larsen faktisk fremlagde dele af den i den parlamentariske kommission; han havde ligefrem fremsendt relevante udsnit til kommissionen inden afhøringerne.¹²⁵ Dagbogens indhold bekræftede Gunnar Larsens nationale motiver – hvilket nok også var dens formål. Scavenius, som mødte frem for at forsvare sin tidligere væbner, havde allerede i januar 1945 afgivet skriftlig vidnesbyrd om Gunnar Larsens uselviske motiver, udformet som et brev til ham. Den centrale passage, hvor Scavenius to gange får indflettet regeringens *samlede* ansvar for den førte politik, lød:

Det synes ganske klart, at for at bevare regeringsmagten på danske hænder var det nødvendigt at oparbejde en vis tillid hos tyskerne til regeringen, herunder også at opnå en vis personlig kontakt med de retningsgivende og formidlende tyske personligheder. *Herom var der også ganske enighed i regeringen*, og mens de politiske ministre mente at måtte spille et dobbeltspil af hensyn til vælgerstemningen, var De ikke bundet af sådanne hensyn. Man kunne derfor benytte Deres forhandlingsdygtighed i en lang række forhandlinger med tyskerne, ligesom De var i stand til at aflaste mig ved at formidle en personlig kontakt mellem danske og tyske personligheder gennem en privat selskabelighed o.l., som var en nødvendig forudsætning for, at man kunne

123 For en summarisk gennemgang af retssagen, se Ditlev Tamm 1985, s. 480-83.

124 Sagen er beskrevet i Lund 2005, s. 221-27.

125 Uddragene er optrykt i Parl.Komm. bd. X, 1949 (bilag), passim.

komme på talefod med de tyskere, som havde afgørende indflydelse på holdningen overfor Danmark i disse år. Uden dette ville den linje, som *man havde valgt at følge den 9. april 1940*, ikke have kunnet holde i så mange år, som det nu faktisk blev tilfældet. [mine kursiveringer]¹²⁶

Samtiden havde ringe forståelse for den slags synspunkter. Som et led i det nationale redningsforsøg tilbage i 1940 var Gunnar Larsen bragt ind i 8. juli-regeringen som en indrømmelse til nationalkonservative kræfter. Inden han blev overhalet af krigsudviklingen og modstandssynspunktet havde han med et vist held gennemført sin opgave som isbryder i det dansk-tyske samarbejde. Men indadtil var hans position til stadighed svækket, dels fordi han manglede ethvert parlamentarisk eller vælgermæssigt fundament, dels fordi der kunne sås tvivl om hans motiver, hvilket åbnede en flanke for permanent beskyldning fra den kommunistiske lejr, hvor man kunne opstille værnemagermotivet som en modsætning til det nationale. Da opgøret kom, måtte han som udenrigs- og statsminister Erik Scavenius' trofaste allierede i regeringen fremstå som den personificerede samarbejdspolitik, og nu var der ingen i det politiske establishment, der følte noget presserende behov for at forsvare ham. Hans rolle var udspillet, og han kunne ofres.

De fortsatte angreb på Gunnar Larsen levnede ham ingen fremtidsudsigter i Danmark.¹²⁷ I 1946 blev han ekskluderet af ATV,¹²⁸ og hans omdømme var for belastet til at levne ham nogen chance på direktionsgangen hos F.L. Smidth & Co. Et flertal af arvingerne, organiseret i Potagua A/S, forhindrede ham i at genindtage direktørposten og skal samtidig have presset ham til at afhænde sine aktieposter.¹²⁹ Men han var kun 43, da krigen sluttede, han talte engelsk og havde både faglig ekspertise, ledelseserfaring og internationalt udsyn. Han bosatte sig derfor i Irland, hvor han ernærede sig som direktør, senere bestyrelsesformand (1954) ved den irsk ejede cementfabrik Cement Ltd., som i sin tid var bygget af F.L. Smidth & Co.

126 Parl.Komm. bd. X, 1949 (bilag), dok 132, s. 266-70 (269-70). Synspunktet sammenfattet i Erik Scavenius: *Forhandlingspolitikken under besættelsen*, København: Steen Hasselbalchs Forlag 1948, s. 54.

127 Den kommunistiske litteratur gjorde sidenhen hvad den kunne for at sikre Gunnar Larsen en plads i historien; se f.eks. Hans Kirks romaner *Djævelens penge* og *Klitgaard og sønner* (begge 1952), hvor han optræder som den korrupte minister Hakon B. Møller, og Hans Scherfigs *Frydenholm* (1962), der foreviger ham som »cement-ministeren«.

128 Henrik Knudsen: *Visioner, viden og værdiskabelse – en historie om Akademiet for de Tekniske Videnskaber*. Lyngby: ATV 2012, s. 37.

129 Evert 1991, s. 116.

Gunnar Larsen døde den 1. februar 1973 på Københavns Kommunehospital. Den mest rammende karakteristik vel blev givet af Informations redaktør og stifter Børge Outze, som i sin nekrolog skrev: »Han var en af den slags kapitalister, som proletarer i alle lande glemmer, når de forener sig: En mand, der strør om sig med arvet formue, ofte til det formål, der skader det, hans modstandere tror, han står for. Bare fordi han vil være venner med alle, og tror, at alt har en pris.«

SUMMARY

Cement and Politics

Gunnar Larsen as a Cabinet Minister, 1940-43

Gunnar Larsen (1902-1973) was raised to be an engineer, a businessman, and a successor to the throne of F.L. Smidth & Co., then and now one of Denmark's leading industrial corporations, which his father had co-founded in the 1880s. However, he is primarily known for his short-lived political career during the years of German occupation when he became a fervent supporter and facilitator of a policy of active co-operation with the occupying power. As a minister for public works, and in close collaboration with Foreign, later Prime Minister Erik Scavenius, Larsen initiated a series of projects intended to prove the Danish government's willingness and ability to work closely with the NS regime. As the war drew on and the Allies slowly gained the upper hand, Larsen's activism made him increasingly unpopular, and after the government's withdrawal in August 1943, he became a primary target of resistance propaganda.

In July 1940, the Danish government was re-shuffled in order to strengthen the political basis for handling the German occupation, which had taken place on April 9. Gunnar Larsen was appointed minister for public works and immediately stepped down from his position as CEO of F.L. Smidth & Co., which he had occupied since 1935. Yet, he retained control of the corporation. The government's agenda was to secure Denmark's survival through co-operation with Germany. To Gunnar Larsen, this entailed not only close co-ordination in a political and diplomatic sense but also doing business on a corporate level. In this perspective it made no sense to separate politics and business; indeed, to Gunnar Larsen, economic co-operation was crucial in smoothing relations with the German government, and he perceived his business background as a strength and a resource. In this, he was in line with the strong technocratic trend of those years. The workings and efficiency of the political system were supposed to benefit from an increased involvement on the part of 'non-political' professionals, albeit at the expense of democratic control. His appointment very likely resulted from Prime Minister Stauning's wish to accommodate national right-wingers – including an influential circle of technocratically minded engineers – as well as the king, who also wished for a representation of 'non politicians' in the government.

What Gunnar Larsen saw as a strength increasingly became a weakness in the government as well as in the public sphere. Most of the extensive job creating measures he carried out as a minister for public works necessarily involved the use of great amounts of cement – the primary produce of F.L. Smidth & Co. Gunnar Larsen thus became an easy target for Communist propaganda, picturing him as the perfect capitalist who supported Fascism out of economic interest. At the same time, Gunnar Larsen's frequent travels to Germany and the various projects he carried out in co-operation with Berlin called forth criticism from a growing number of critics on both political wings who found that he went too far in his attempts at obtaining German goodwill. The initiatives included negotiations for a customs and currency union, the projecting of a transportation corridor between Northern Germany and Copenhagen and an attempt at establishing Danish business interests in the German occupied parts of the Soviet Union (including an F.L. Smidth & Co. cement plant in former Estonia). He spent the last 15 months of the occupation in Sweden and was arrested after having returned to Copenhagen in May, 1945. Although a Copenhagen city court prison sentence for economic collaboration was reversed, he had no future in Danish business life. He was ousted from F.L. Smidth & Co. and later emigrated to Ireland.

Gunnar Larsen's history as a successful business leader who failed as a politician as well as his postwar fate not only testify to the change in public opinion during the war but also to the fact that critics of parliamentary democracy had been silenced. A democratic consensus prevailed. Thus, Gunnar Larsen's downfall also signifies the end of the technocratic movement in Denmark and the return of businessmen to business.